

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

**Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**ΘΕΜΑ: «Η ΠΟΛΥΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ
ΧΩΡΟ. Η ΜΕΛΕΤΗ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ
ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.»**

Επιβλέπων Καθηγητής: Α. Λυμπεράκη

Μέλη Επιτροπής: Α. Λυμπεράκη, Θ. Παλάσκας, Χ. Στοφόρος

Γρύλλιας Κωνσταντίνος (Α.Μ. 0805Μ009)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η πολυδραστηριότητα στο γεωργικό χώρο.....	5
1.1. Γενικά.....	5
1.2. Ορισμοί της πολυδραστηριότητας.....	10
1.3. Κριτήρια ταξινόμησης των μορφών πολυδραστηριότητας	12
1.4. Οικονομικοκοινωνική σημασία της πολυδραστηριότητας.....	13
1.5. Η αρνητική πλευρά της πολυδραστηριότητας	16
1.6. Μορφές εμφάνισης της πολυδραστηριότητας	17
1.7. Μορφές πολυδραστηριότητας στην Ελληνική ύπαιθρο.....	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Η πολυδραστηριότητα στις άλλες χώρες.....	21
2.1. Γενικά.....	21
2.2. Η κατάσταση στην Ευρώπη.....	22
2.3. Παραδοσιακά εκβιομηχανισμένες χώρες.....	24
2.4. Πρόσφατα εκβιομηχανισμένες χώρες.....	27
2.5. Αναπτυσσόμενες χώρες.....	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η πολυδραστηριότητα στην Ελλάδα.....	31
3.1. Γενικά.....	31
3.2. Η εξέλιξη του φαινομένου την περίοδο 1950-71.....	33
3.3. Η περίοδος 1977-85.....	39
3.4. Τομείς απασχόλησης των μελών των εκμεταλλεύσεων.....	46
3.5. Η περίοδος 1989-97.....	49
3.6. Πρόσφατα δεδομένα.....	56
3.7. Συγκριτική εικόνα της χώρας με τις λοιπές της Ε.Ε.....	59
3.8. Ο ρόλος των μεταναστών.....	62

3.9. Συμπεράσματα.....	70
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	72

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανάπτυξη της υπαίθρου αποτελεί τόσο σε εθνικό όσο και σε Ευρωπαϊκό επίπεδο μείζονα σκοπό του πολιτικού σχεδιασμού. Στα πλαίσια αυτού του σκοπού η πολυδραστηριότητα στον αγροτικό χώρο αποτελεί μία από τους σημαντικότερους παράγοντες για την επίτευξη του.

Στη παρούσα εργασία θα εξετάσουμε αν η πολυδραστηριότητα, που είναι μια ευρέως δεδομένη πρακτική στον Ελλαδικό αγροτικό χώρο, στηρίζει εισοδηματικά ένα μεγάλο μέρος των αγροτικών νοικοκυριών, συμβάλλοντας έτσι στη διατήρηση των πολλών μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Ως πολυδραστηριότητα ή πολυαπασχόληση ορίζεται σήμερα ο συνδυασμός της απασχόλησης στην οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση με απασχολήσεις σε άλλες αμειβόμενες δραστηριότητες ο οποίος συνδυασμός συμβαίνει στα πλαίσια του αγροτικού νοικοκυριού, στο οποίο ένα ή περισσότερα μέλη του μπορεί να είναι πολυδραστήρια ή και όλα του τα μέλη να είναι μονοδραστήρια. Στις άλλες απασχολήσεις μπορούν να περιλαμβάνονται γεωργικές απασχολήσεις εκτός γεωργικής εκμετάλλευσης όπως η μεταποίηση γεωργικών προϊόντων, ο αγροτουρισμός ή εξωγεωργικές καθαρά απασχολήσεις.

Σε έρευνες που έχουν γίνει στον Ευρωπαϊκό χώρο, το φαινόμενο της πολυδραστηριότητας δεν έχει επαρκώς διερευνηθεί. Ενώ σε αρκετές περιπτώσεις η πολυδραστηριότητα στο νοικοκυριό φαίνεται ότι ενισχύει τη συγκράτηση των παιδιών στον αγροτικό χώρο και τη συνέχιση της γεωργικής δραστηριότητας, σε άλλες περιπτώσεις η πολυδραστηριότητα λειτουργεί ως δρόμος για την εγκατάλειψη της γεωργίας.

Στα πλαίσια αυτής της εργασίας θα μελετήσουμε την πολυδραστηριότητα τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε ερευνητικό επίπεδο. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται ερευνητικά δεδομένα τα οποία προκύπτουν από την Ε.Σ.Υ.Ε.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας εξετάζεται θεωρητικά η πολυδραστηριότητα, όπου παρατίθενται βιβλιογραφικά δεδομένα, τα οποία ερμηνεύουν το φαινόμενο. Το κομμάτι αυτό της εργασίας θα μας βοηθήσει, ώστε να κατανοήσουμε τι σημαίνει πολυδραστηριότητα και πως θα ερμηνεύσουμε καλύτερα τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την έρευνα. Στη συνέχεια στο δεύτερο μέρος γίνεται μια προσέγγιση του φαινομένου σε διεθνές επίπεδο, εξετάζοντας την κατάσταση της πολυδραστηριότητας σε άλλες χώρες και παρατηρώντας την εξέλιξη που είχε στις χώρες αυτές, γεγονός που θα βοηθήσει και στην σύγκριση αλλά και στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου για την Ελλάδα.

Τέλος, στο τελευταίο μέρος γίνεται μια δευτερογενής έρευνα, όπου παρουσιάζεται η εξέλιξη της πολυδραστηριότητας στον Ελλαδικό χώρο διαχρονικά, η πορεία που ακολούθησε το φαινόμενο καθώς επίσης παρουσιάζονται τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα της έρευνας αυτής.

Η ΠΟΛΥΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάζουμε την πολυδραστηριότητα σαν ένα φαινόμενο. Αρχικά γίνεται μια προσπάθεια να περιγράψουμε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, τι είναι η πολυδραστηριότητα, μέσα από τους διάφορους ορισμούς. Στη συνέχεια γίνεται μια διάκριση των διάφορων μορφών της και της σημασίας που έχει στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Από την άλλη πλευρά εξετάζουμε και ενδεχόμενες αρνητικές πλευρές της πολυδραστηριότητας και το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μια αναφορά στην εμφάνιση του φαινομένου στην Ελλάδα. Το κεφάλαιο αποτελεί ένα πολύ σημαντικό κομμάτι της όλης εργασίας, καθώς βοηθά στο να κατανοήσουμε την πολυδραστηριότητα σε θεωρητικό επίπεδο, ώστε να εμβαθύνουμε στη συνέχεια με την τεχνική ανάλυση των δεδομένων.

Γενικά

Η προσφυγή των γεωργών σε απασχολήσεις έξω από την εκμετάλλευσή τους είτε αυτές είναι γεωργικές είτε εξωγεωργικές είναι πολύ συνηθισμένο φαινόμενο. Η γεωργία μερικής απασχόλησης (part-time farming) θεωρείται σήμερα παγκόσμιο χαρακτηριστικό των αγροτικών δομών που συναντάται παντού, ανεξάρτητα από το κοινωνικοοικονομικό σύστημα και το επίπεδο ανάπτυξης μιας χώρας, και αποτελεί μια διαρκή στρατηγική προσαρμογής των οικογενειακών πηγών και ικανοτήτων στις αλλαγές στον αγροτικό και ευρύτερο οικονομικό χώρο (Zurek 1986).

Η προσφυγή σε πρόσθετη απασχόληση δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο του γεωργικού τομέα, εμφανίζεται όμως εντονότερο σ' αυτόν (Κασιμάτη 1989). Είναι φαινόμενο γνωστό ήδη στην προβιομηχανική εποχή, αποκτά όμως ιδιαίτερη σημασία σήμερα, με την ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων στη γεωργία. Στην προκαπιταλιστική κοινωνία η αναζήτηση πρόσθετης απασχόλησης εντασσόταν μέσα στα πλαίσια των αναγκών λειτουργίας της κλειστής απομονωμένης αυτάρκους κοινωνίας του χωριού. Δεν αποτελούσε συνέπεια της ανάγκης για επιβίωση της οικογένειας, αλλά ήταν αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και του καταμερισμού εργασίας μέσα στο είδος αυτό της κοινωνίας και συνδεόταν με την οικογενειακή παράδοση σε ορισμένα επαγγέλματα (Μουσίδης 1985).

Με την ανάπτυξη του καπιταλισμού οι δομές του αγροτικού χώρου μεταβλήθηκαν. Η γεωργία με αυξανόμενο ρυθμό δεν ικανοποιεί πλέον τους όρους επιβίωσης για μεγάλο μέρος των αγροτικών νοικοκυριών, ενώ η πολυδραστηριότητα εμφανίζεται σαν μια διαδικασία προσαρμογής στις εξωτερικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, η οποία προσφέρει περισσότερη ευελιξία από την αποκλειστική απασχόληση στη γεωργία (full-time farming) και την πλειονότητα των απασχολήσεων έξω από την γεωργία (Fuller 1988).

Το ερευνητικό ενδιαφέρον για το θέμα άρχισε να αναπτύσσεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και τα ευρήματα των ερευνητικών εργασιών θεμελίωσαν την άποψη ότι η πολυδραστηριότητα στο γεωργικό τομέα είναι κάτι περισσότερο από ένα μεταβατικό στάδιο προς την εγκατάλειψη του γεωργικού επαγγέλματος. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, με δεδομένη αφενός την πίεση της αγοράς εργασίας στις αστικές περιοχές και αφετέρου τη διαφαινόμενη αποδιάρθρωση των μειονεκτικών και χωρίς πολλές γεωργικές δυνατότητες περιοχών, σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες άρχισαν να εντάσσονται στους στόχους της

αγροτικής τους πολιτικής προγράμματα που είχαν ως σκοπό την καλύτερη κατανόηση του φαινομένου και να λαμβάνονται μέτρα ενίσχυσης της παρουσίας βιώσιμων νοικοκυριών που θα ασκούν γεωργία μερικής απασχόλησης (FAO/ECA 1982).

Σύμφωνα με την Gasson (1967) οι πρώτοι ερευνητές, κατά την δεκαετία του '60, θεωρούσαν ότι οι εκμεταλλεύσεις μερικής απασχόλησης δεν είχαν ανάγκη ιδιαίτερης έρευνας, επειδή η συνεισφορά των εκροών τους στον τομέα της γεωργίας ήταν αμελητέα. Τη δεκαετία αυτή οι κριτικές για την μερική απασχόληση ήταν αρνητικές, γιατί θεωρήθηκε ότι αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα στην πρόοδο των αγροτικών κοινωνιών, αφού εμπόδιζε την μεταφορά εργασίας από την γεωργία στους άλλους τομείς (Documentation Francaise 1971). Οι πιο επιφυλακτικοί ερευνητές θεωρούσαν ότι η γεωργία μερικής απασχόλησης ήταν μια μεταβατική μορφή εξόδου από την γεωργία, σε μια περίοδο ανασφάλειας, η οποία θα εξαφανιζόταν με την πάροδο του χρόνου και την οικονομική ανάπτυξη (Krasover 1964).

Από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '70 αρχίζουν να διαφαίνονται ξεκάθαρα οι πρώτες θετικές επιπτώσεις από τη συγκεκριμένη δραστηριότητα και οι ερευνητές θεώρησαν ότι η διπλή δραστηριότητα αποτελούσε μια μορφή προσαρμογής στην οικονομική ανάπτυξη (Badouin, 1972). Κατά την δεκαετία αυτή η μερική απασχόληση στη γεωργία θεωρείται ότι αποτελεί «πρόσθετη» δραστηριότητα για εύπορους μη γεωργούς κατ' επάγγελμα, που με τον τρόπο αυτό διατηρούν και βελτιώνουν την οικογενειακή περιουσία, ενώ αποτελεί «συμπληρωματική» δραστηριότητα για γεωργούς εκ καταγωγής. Γι' αυτούς η εκτός γεωργίας δραστηριότητα παρέχει το αναγκαίο συμπλήρωμα του εισοδήματος και ο συνδυασμός των δυο δραστηριοτήτων αποτελεί οικονομική ανάγκη (Bretteville, 1977).

Η σπουδαιότητα λοιπόν των εκμεταλλεύσεων μερικής απασχόλησης αρχίζει να εκτιμάται κατά την δεκαετία του '70 αφού, επί δυο περίπου αιώνες, θεωρήθηκε ότι η γεωργία μερικής απασχόλησης θα εγκαταλειπόταν ως αποτέλεσμα της βιομηχανικής επανάστασης και του εκσυγχρονισμού της γεωργίας, που θα κατέληγε στο θρίαμβο της μεγάλης γεωργικής επιχείρησης. Όμως τόσο στη Βόρεια Αμερική, όσο και στην Ευρώπη, δυο ηπείρους που κατ' εξοχήν δέχτηκαν τις συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης, η γεωργία μερικής απασχόλησης εμφανίζεται ακμαία και ζωντανή και αποτελεί ένα κυρίαρχο θέμα συζητήσεων τόσο μεταξύ των συνδικαλιστικών στελεχών όσο και μεταξύ των πολιτικών.

Η γεωργία μερικής απασχόλησης θεωρείται συνέπεια της ανάπτυξης των φιλελεύθερων καπιταλιστικών οικονομιών, που υποχρέωσε ένα μεγάλο αριθμό εκμεταλλεύσεων σε βαθιές αλλαγές. Η εντατικοποίηση της παραγωγής και η τεχνολογική πρόοδος από την μια πλευρά, και η ανελαστικότητα της ζήτησης από την άλλη, επιφέρουν μια σχετική και συνεχή μείωση της συμμετοχής του γεωργικού εισοδήματος στο συνολικό εθνικό εισόδημα. Η διαδικασία αυτή είχε ως αποτέλεσμα η προστιθέμενη αξία από τη γεωργική παραγωγή να μπορεί να προσφέρει ικανοποιητικό εισόδημα σε ένα διαρκώς μειούμενο αριθμό παραγωγών (Brun και άλλοι, 1974b).

Η προσαρμογή των εκμεταλλεύσεων στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης επιτυγχάνεται με τη βελτίωση του επιπέδου παραγωγικότητάς τους (Brun και άλλοι, 1970, 1972). Αυτό όμως δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί από όλες τις εκμεταλλεύσεις κυρίως αυτές που παρουσιάζουν χαμηλή παραγωγή και είναι μη βιώσιμες. Μόνο οι γεωργοί που έχουν τα μέσα να αυξήσουν την παραγωγικότητα της επιχείρησής τους μπορούν και να αναπτύξουν την εκμετάλλευσή τους, ενώ πολλοί είναι αυτοί που δεν μπορούν να παραμείνουν ως πλήρως

απασχολούμενοι στη γεωργία. Γι' αυτούς δεν υπάρχει πλέον εναλλακτική λύση στο γεωργικό τομέα. Στην περίπτωση αυτή οι παραγωγοί βρίσκονται μπροστά από ένα δίλημμα: ή να επιλέξουν την αγροτική έξοδο, εγκαταλείποντας τη γη και αναζητώντας μια εξωγεωργική δραστηριότητα, ή να παραμείνουν με χαμηλό εισόδημα, προσπαθώντας να διατηρήσουν το καθεστώς του ανεξάρτητα εργαζόμενου, συνήθως όμως υποαπασχολούμενοι (Brun και άλλοι, 1974b).

Στην περίπτωση, που υπάρχει προσφορά εργασίας κοντά σε υποαπασχολούμενα αγροτικά νοικοκυριά οι παραγωγοί ξεπερνούν το δίλημμα χωρίς να εγκαταλείψουν την γεωργική δραστηριότητα, με απορρόφηση της πλεονάζουσας εργασίας τους σε άλλους παραγωγικούς τομείς (Brun και άλλοι 1974b, Γιδαράκου 1990).

Άρα η δραστηριότητα μερικής απασχόλησης εμφανίζεται ως μια λύση για την εξασφάλιση ενός συμπληρωματικού εισοδήματος, προσαρμόζοντας τους διαθέσιμους πόρους εργασίας στην υπάρχουσα παραγωγική δομή (Brun και άλλοι 1974a, Fuller 1975). Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η διαιρετότητα του συντελεστή εργασίας και η βελτίωση της σχέσης άνθρωπος/γη στην εκμετάλλευση. Αυτή η διαδικασία είναι προτιμότερη από το να οδηγηθούμε είτε στην αλλαγή της δομής της εκμετάλλευσης (εντατικοποίηση) είτε στην εγκατάλειψή της (Brun και άλλοι, 1974a).

Μια τέτοια διαδικασία προϋποθέτει την ύπαρξη προσφοράς εργασίας κοντά στις εκμεταλλεύσεις. Οι ευκαιρίες εργασίας είναι όμως πολύ άνισα κατανεμημένες στο χώρο και θα πρέπει να αναμένεται ότι οι πολυδραστήριοι γεωργοί θα εμφανιστούν σε επιλεγμένες περιοχές. Ακόμη η γεωργία με πολυδραστηριότητα προϋποθέτει συμβατότητα ανάμεσα στις διάφορες δραστηριότητες. Η συμβατότητα αυτή μπορεί να οδηγήσει τους παραγωγούς σε εξειδίκευση της παραγωγής και του καλλιεργητικού τους συστήματος (Brun και άλλοι, 1974b).

Ορισμοί της πολυδραστηριότητας

Ο όρος «πολυδραστηριότητα» αναφέρεται στον συνδυασμό δύο ή περισσότερων αμειβόμενων δραστηριοτήτων. Στον αγροτικό χώρο ο όρος «πολυδραστηριότητα» καλύπτει ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων που δεν περιλαμβάνουν αναγκαστικά και τη γεωργική δραστηριότητα σαν μια από αυτές. Ο όρος «γεωργική πολυδραστηριότητα» χρησιμοποιείται για να αποδώσει τον συνδυασμό της γεωργικής απασχόλησης με άλλη ή άλλες απασχολήσεις που αποφέρουν εισόδημα.

Ένα αγροτικό νοικοκυριό θεωρείται πολυδραστήριο ή θεωρείται ότι ασκεί γεωργία μερικής απασχόλησης όταν ένα ή περισσότερα μέλη του ασχολούνται μόνο ή επιπρόσθετα σε αμειβόμενη εργασία εκτός της γεωργικής εκμετάλλευσης. Ένα άτομο θεωρείται πολυδραστήριο ή ότι απασχολείται μερικώς με τη γεωργία όταν συνδυάζει πέρα από την απασχόληση στην εκμετάλλευση, και απασχόληση ή απασχολήσεις από τις οποίες προκύπτει εισόδημα έξω από αυτή. Έτσι ένα αγροτικό νοικοκυριό μπορεί να είναι πολυδραστήριο και στην περίπτωση που δεν περιλαμβάνονται σ' αυτό πολυδραστήρια μέλη.

Συχνά χρησιμοποιούνται για τον χαρακτηρισμό ή την περιγραφή του φαινομένου όροι , που είτε είναι εννοιολογικά ταυτόσημοι, είτε εμπεριέχουν εννοιολογικές διαφορές που ενδεχομένως μπορεί να δημιουργούν και κάποια σύγχυση .

Συχνά για παράδειγμα, το φαινόμενο αναφέρεται ως πολυδραστηριότητα (pluriactivity), γεωργία μερικής απασχόλησης ή μερική γεωργική απασχόληση (part-time farming), εξωγεωργική απασχόληση (non-farm employment ή off-farm employment), πολυαπασχόληση (multiple job-holding) κ.λπ. Έτσι ο όρος εξωγεωργική

απασχόληση, για παράδειγμα, υποδηλώνει διατομεακό συνδυασμό δραστηριοτήτων, ενώ ο όρος γεωργία μερικής απασχόλησης μπορεί κάλλιστα να υποδηλώνει ενδοτομεακή υποαπασχόληση, χωρίς να συνεπάγεται την πολυαπασχόληση. Η πολυαπασχόληση ή πολυδραστηριότητα είναι συνήθως διατομεακό φαινόμενο. Δεν αποκλείονται όμως από την μάζα των νοικοκυριών που θεωρούνται πολυδραστήρια και εκείνα στα οποία ένα ή περισσότερα μέλη τους απασχολούνται, με διάφορες εργασιακές σχέσεις, σε άλλες γεωργικές εκμεταλλεύσεις (π.χ. μισθωτοί αγρεργάτες ή ασκούν άλλες δραστηριότητες από τις οποίες προκύπτει εισόδημα, (π.χ. πωλούν γεωργικά προϊόντα στην τοπική αγορά, μεταποιούν γεωργικά προϊόντα μέσα στην εκμετάλλευση (on farm activities), ενοικιάζουν γεωργικά μηχανήματα σε άλλες εκμεταλλεύσεις) (Bergman και Laurent 1977, E.C. 1994).

Η χρήση των ορισμών παρουσιάζει μια δυναμική που συμβαδίζει με την πορεία των στόχων της αγροτικής πολιτικής. Αν και όλοι οι παραπάνω όροι χρησιμοποιούνται συχνά, από πολλούς ερευνητές θεωρούνται ανεπαρκείς πλέον εκείνοι που δίνουν έμφαση στη διάσταση της εκμετάλλευσης και όχι της οικογένειας, δεδομένου ότι και οι στόχοι της αγροτικής πολιτικής μετακινήθηκαν από τη στήριξη της επίτευξης συγκρίσιμου γεωργικού εισοδήματος με τους μη γεωργικούς τομείς στη στήριξη του συνολικού οικογενειακού εισοδήματος. Οι όροι επομένως που εμπεριέχουν τη διάσταση του νοικοκυριού όπως πολυδραστηριότητα, πολυαπασχόληση και πολυδραστήριο ή πολυαπασχολούμενο νοικοκυριό θεωρούνται πλέον πιο δόκιμοι από τους όρους «μερική απασχόληση στη γεωργία» ή «εξωγεωργική απασχόληση». Επίσης, επειδή ο όρος «δραστηριότητα» συχνά δεν εξυπακούεται και αμοιβή από την συγκεκριμένη δραστηριότητα πολλοί θεωρούν τον όρο «πολυαπασχόληση» πιο δόκιμο μεταξύ των δύο.

Κριτήρια ταξινόμησης των μορφών πολυδραστηριότητας

Για να προσδιοριστούν και να ταξινομηθούν οι διάφορες μορφές πολυαπασχόλησης χρησιμοποιούνται τα εξής κριτήρια:

α) ο χρόνος που δαπανάται για εργασία εντός της εκμετάλλευσης και εκτός αυτής,

β) τα μέλη του νοικοκυριού, η πολυδραστηριότητα των οποίων λαμβάνεται υπόψη, και

γ) το εισόδημα που απαιτείται από την εργασία στην εκμετάλλευση και εκτός αυτής.

Το πρώτο κριτήριο εξετάζει αν και σε ποιο βαθμό κάποιο από τα μέλη του αγροτικού νοικοκυριού έχει κάποιο είδος απασχόλησης εκτός της εκμετάλλευσης. Ως προς το ζήτημα αυτό έχουν προταθεί πολλές διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις, αλλά το σημείο που πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη είναι ο βαθμός συμμετοχής στη διαμόρφωση του συνολικού ετήσιου χρόνου εργασίας τους τόσο του χρόνου που αφιερώνεται στην αγροτική δραστηριότητα όσο και εκείνου που δαπανάται σε απασχόληση εκτός της εκμετάλλευσης.

Στη διεθνή βιβλιογραφία σπανίζουν οι ερευνητικές εργασίες που αφορούν το δεύτερο κριτήριο, δηλαδή την πολυαπασχόληση στο επίπεδο του συνόλου των μελών του νοικοκυριού. Μια τέτοια έρευνα είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη, επειδή πολλαπλασιάζονται διαρκώς οι πιθανές σχέσεις και θέσεις απασχόλησης. Έτσι λοιπόν οι περισσότερες έρευνες της πολυαπασχόλησης επικεντρώνονται στη μελέτη του αγροτικού νοικοκυριού, ή του αρχηγού της εκμετάλλευσης και της γυναίκας του. Ως προς το ατομικό επίπεδο, στη διεθνή βιβλιογραφία παρουσιάζονται τρεις διαβαθμίσεις στη διάκριση της πολυαπασχόλησης:

α) όταν η ατομική απασχόληση του αρχηγού του νοικοκυριού εκτός εκμετάλλευσης απορροφά πάνω από το 50% του διαθέσιμου εργάσιμου χρόνου,

β) όταν η ατομική απασχόληση εκτός εκμετάλλευσης απορροφά πάνω από 30 ημέρες ετησίως, και

γ) όταν ο αρχηγός της εκμετάλλευσης έχει άλλη απασχόληση εκτός της εκμετάλλευσής του, αδιάφορα από την έκτασή της (CEC, 1986).

Το τρίτο σημαντικό κριτήριο για τον προσδιορισμό και την ταξινόμηση της πολυαπασχόλησης αναφέρεται στο ποσοστό του εισοδήματος του νοικοκυριού που αποκτάται, σε σχέση με το συνολικό, από άλλη απασχόληση εκτός της αγροτικής.

Οικονομικοκοινωνική σημασία της πολυδραστηριότητας

Η πολυδραστηριότητα είναι αποτέλεσμα των δημιουργούμενων ανισορροπιών μεταξύ των παραγόντων παραγωγής μέσα σε ένα αγροτικό νοικοκυριό. Συνέπεια αυτών των ανισορροπιών είναι να μην επιτυγχάνεται άριστος συνδυασμός των παραγόντων και ικανοποιητικό επίπεδο εισοδήματος. Έτσι λοιπόν επιβάλλεται η μεταφορά περίσσειας εργασίας σε τομείς ή σε δραστηριότητες έξω από το χώρο της εκμετάλλευσης.

Κατά την διαδικασία της προσαρμογής, παράγοντες που διαμορφώνονται μέσα στο γεωργικό χώρο δρουν ως ωθητικοί (push factors), ενώ από την άλλη παράγοντες του εξωγεωργικού χώρου δρουν ως ελκτικοί (pull factors) για την αναζήτηση πρόσθετης απασχόλησης.

Όμως, στις μέρες μας η αγροτική έξοδος δεν μπορεί να παίζει τον εξισορροπητικό ρόλο των προηγούμενων δεκαετιών, αφού στα αστικά κέντρα υπάρχουν έντονα προβλήματα ανεργίας και υποβάθμιση της ποιότητας ζωής. Δεν υπάρχουν πλέον δυνατότητες απορρόφησης του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού και η γεωργία μερικής απασχόλησης βρίσκει πρόσφορο έδαφος στο πρόβλημα της υποαπασχόλησης του εργατικού δυναμικού, της ικανοποίησης των οικονομικών προσδοκιών και εξασφάλισης της βιωσιμότητας των μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων.

Σύμφωνα με τον Fuller ένα τυπικό χαρακτηριστικό των αναπτυγμένων χωρών είναι ο δυϊσμός των αγροτικών δομών. Με τον όρο αυτό εννοούμε την ύπαρξη μεγάλων εκμεταλλεύσεων από την μια, και μικρών εκμεταλλεύσεων από την άλλη που δεν παρέχουν ικανοποιητικό εισόδημα στηριζόμενες μόνο στο γεωργικό τομέα. Στις τελευταίες ο ρόλος της πολυδραστηριότητας έχει ιδιαίτερη σημασία για την επιβίωση. Στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις όμως η πρόσθετη απασχόληση συνδέεται με στρατηγικές συσσώρευσης (προσπάθειες δηλαδή αναζήτησης αυτοχρηματοδότησης των επενδυτικών σχεδίων του αγροτικού νοικοκυριού) καθώς επίσης επιδιώξεις κοινωνικής αποδοχής επαγγελματικών φιλοδοξιών. Με δεδομένη επίσης τη μικρή εκτίμηση που σημειώνει το γεωργικό επάγγελμα στην κλίμακα αξιών, η αναζήτηση εξωγεωργικής απασχόλησης εκφράζει τη δυναμική της κοινωνικής ανέλιξης και καταξίωσης, ιδιαίτερα για τις γυναίκες (Gasson, 1986). Συναντώνται επίσης και περιπτώσεις που το οικονομικό όφελος δεν είναι ο κύριος στόχος, η γεωργία μερικής απασχόλησης αποτελεί επιλογή του τρόπου ζωής (way of life) που συνδυάζει το αγαθό της ζωής στη φύση με την ικανοποίηση της προσωπικής ελευθερίας. Οι hobby farmers των αναπτυγμένων χωρών συναντώνται στα όρια αγροτοαστικών περιοχών, με την είσοδο στην γεωργία ατόμων αστικής προέλευσης.

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε την οικονομικοκοινωνική σημασία της πολυδραστηριότητας στα εξής σημεία:

Παρέχει ευελιξία στις περιπτώσεις που οι δυνατότητες απασχόλησης στην εκμετάλλευση είναι περιορισμένες.

Συμβάλλει στη διατήρηση και στην πρόληψη της περιθωριοποίησης των μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων και από αυτή την άποψη έχει να παίξει σημαντικό ρόλο ως στρατηγική επιβίωσης των εκμεταλλεύσεων αυτών.

Συμβάλλει στη διατήρηση ενός αποδεκτού επιπέδου πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές εφόσον δίνει τη δυνατότητα απόκτησης ενός συγκρίσιμου οικογενειακού εισοδήματος με εκείνο των αστικών εισοδημάτων. Η βιομηχανική αποκέντρωση και η περιφερειακή ανάπτυξη συνδέονται στενά με την part-time γεωργία. Οι αγροτικές οικογένειες, γράφει ο Buttel (1982), λειτούργησαν ως μαγνήτης στην προσέλκυση βιομηχανιών σε μη μητροπολιτικές περιοχές, και μια παρόμοια άποψη διατυπώνεται και από τον Himmighofen (1985).

Μειώνει το ρυθμό συσσώρευσης (κεφαλαίου) στη γεωργία και την πόλωση μεταξύ μεγάλων καπιταλιστικών και μικρών περιθωριακών εκμεταλλεύσεων (Cavazani και Fuller 1982). Η μείωση του ρυθμού εξαφάνισης των μικρών εκμεταλλεύσεων στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες ή και η αντιστροφή της τάσης θεωρείται ότι συνδέεται στενά με το ύψος του εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών που αποκομίζεται από μη γεωργικές πηγές (Buttel). Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι ο ρόλος της γεωργίας μερικής απασχόλησης στον μετριασμό του ανταγωνισμού και της αγροτικής δομής δεν σταμάτησε τη διαδικασία η οποία έχει δημιουργήσει πολώσεις στην αγροτική δομή των πλέον αναπτυγμένων χωρών, όπως της Αμερικής, με την εξαφάνιση της μεσαίας τάξης γεωργών, που είναι εκείνοι που έχουν σήμερα τη μικρότερη δυνατότητα αναπαραγωγής.

Μπορεί να παίζει αξιόλογο ρόλο στη διατήρηση της οικολογικής και κοινωνικής ισορροπίας των μειονεκτικών και πληθυσμιακά αποψιλωμένων περιοχών, μετριάζοντας τους κινδύνους αποδιοργάνωσής τους. Για πολλούς ερευνητές αλλά και για την αγροτική πολιτική πολλών κρατών πλέον, θεωρείται η μόνη μακροχρόνια λύση για τη διατήρηση της ισορροπίας της οικονομικοκοινωνικής και οικολογικής δομής των περιοχών αυτών.

Η αρνητική πλευρά της πολυδραστηριότητας

Στην πληθώρα των πλεονεκτημάτων της πολυδραστηριότητας μπορούν να αντιπαραταχθούν και κάποιες αδυναμίες που μπορούν να συνοψιστούν στα εξής σημεία:

Σε περιοχές με αυξημένες δυνατότητες γεωργικής ανάπτυξης, η γεωργία μερικής απασχόλησης αποτελεί περιοριστικό παράγοντα γεωργικής ανάπτυξης, λόγω του προσανατολισμού της στις εκτατικές καλλιέργειες. Έτσι δρα ανασταλτικά στην αναδιάρθρωση της γεωργικής δομής και τη δημιουργία μεγάλων γεωργικών μονάδων. Αποτελεί έτσι τροχοπέδη στην ανάπτυξη οικονομιών κλίμακας στην αγροτική παραγωγή.

Όχι μόνο δεν προωθεί αλλά δρα ανασταλτικά στην κατεύθυνση της συνεταιριστικής παραγωγής που θα μπορούσε να ανταγωνιστεί τις μεγάλες γεωργικές μονάδες.

Οι πολυδραστήριοι αγρότες αποτελούν ένα μη συμπαγές και γενικά ασθενές σώμα το οποίο μπορεί εύκολα να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από τις δυνάμεις της αγοράς, αφού είναι ανοργάνωτοι, έχουν μικρότερη διαπραγματευτική δύναμη σε σχέση με τους γεωργούς πλήρους απασχόλησης, διεκδικούν λιγότερο τα δικαιώματά τους καθώς

δεν αναμένουν να αποκομίσουν τα προς το ζην μόνο από τη γεωργία. Η ποικιλία των εξωγεωργικών δραστηριοτήτων στις οποίες επιδίδονται ευνοεί τη διαφοροποίηση της κοινωνικοπολιτικής και οικονομικής συμπεριφοράς και επομένως δεν αναμένουμε την υιοθέτηση και τη στήριξη κοινών θέσεων έναντι των γεωργικών προβλημάτων (Γιδαράκου, 1999).

1.6.Μορφές εμφάνισης της πολυδραστηριότητας

Όπως αναφέρθηκε η γεωργία μερικής απασχόλησης εμφανίζεται στο σύνολο των χωρών ανεξάρτητα από την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση.

Η πολυδραστηριότητα αποτελεί κύριο γνώρισμα της γεωργίας των ανεπτυγμένων χωρών, όπως στην Αμερική, τον Καναδά, στην Ιαπωνία, στην Δυτική Γερμανία και την Αγγλία όπου τις τρεις τελευταίες δεκαετίες σημειώθηκε η μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη αλλά ταυτόχρονα και η μεγαλύτερη μείωση του ενεργού γεωργικού πληθυσμού (Cavazzani and Fuller, 1982).

Στις πρόσφατα ανεπτυγμένες χώρες όπως π.χ. η Νορβηγία, η Ιταλία, η Ισπανία, η Ουγγαρία, η Αυστρία, ο γεωργικός τομέας διατηρεί ένα κεντρικό ρόλο στην οικονομία. Όμως λόγω της ύπαρξης περιφερειακών ανισοτήτων σε αυτές τις χώρες, υπάρχουν και πολλές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα πολυδραστήρια νοικοκυριά.

Στο μεταβατικό τύπο. Αφορά μικρές εκμεταλλεύσεις σε μειονεκτικές περιοχές όπου η πολυδραστηριότητα είναι αναγκαία για την επιβίωσή τους που όμως οι συνθήκες δεν επιτρέπουν τη μακροχρόνια διατήρησή

τους. Η επιβίωση των εκμεταλλεύσεων αυτών γίνεται ολοένα και πιο δύσκολη. Αυτό το τύπο τον συναντάμε σε όλες τις χώρες.

Στο σταθερό τύπο. Αφορά τις μικρές και μεσαίες εκμεταλλεύσεις των ανεπτυγμένων χωρών που συνδυάζουν γεωργικό και βιομηχανικό τομέα και βρίσκονται σε ευνοημένη περιοχή με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται γεωργία εντάσεως κεφαλαίου. Δηλαδή γεωργία όπου έχουμε σε αφθονία τον πόρο κεφάλαιο.

Στο προνομιούχο τύπο. Αφορά γαιοκτήμονες, στους οποίους η ενασχόληση με γεωργία τους προσδίδει κύρος (Αφρική και Λατινική Αμερική) και τις μεγάλες εκμεταλλεύσεις που αποτελούν μια μορφή επένδυσης (Η.Π.Α.). Μέσα από τις εκμεταλλεύσεις αυτές οι γαιοκτήμονες έχουν σαν στόχο την μεγιστοποίηση του κέρδους της εκμετάλλευσης.

1.7. Μορφές πολυδραστηριότητας στην Ελληνική ύπαιθρο.

Μπορούμε να εντάξουμε τις αγροτικές κοινότητες της χώρας μας σε ορισμένα τυπικά σχήματα αντίδρασης που διακρίνουν τη στάση του συνόλου των αγροτικών κοινοτήτων απέναντι στη γενικευμένη διείσδυση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες.

Τα τυπικά αυτά σχήματα αντίδρασης κατανέμονται σε τρεις κύριες κατηγορίες:

Πρώτον διατήρηση και καμιά φορά ενίσχυση, των παραδοσιακών μηχανισμών που συνοδεύεται από μια σχετική δημογραφική ισορροπία:

κοινότητες, αναδιπλωμένες στον εαυτό τους με έντονη παρουσία της οικιακής ή της παράλληλης οικονομίας και όπου μια ισχυρή θωράκιση παραδοσιακών θεσμών τους δίνει την δυνατότητα ν' αντεπεξέρχονται στις εφόδους του κυρίαρχου συστήματος χάρη στην ιδιοφυή συχνά μεταστροφή των εξωτερικών πιέσεων εκσυγχρονισμού προς όφελος της διαίωνισης των κρατούντων εσωτερικών δομών. Στις περιπτώσεις αυτές παρατηρείται συνήθως μια συντήρηση ή επέκταση των παραδοσιακών μορφών πολυδραστηριότητας, στο μέτρο που η γεωργοκτηνοτροφία παραμένει «τρόπος ζωής» και δεν γίνεται «παραγωγικός κλάδος».

Δεύτερος, βαθμιαίος μαρasmus της κοινότητας εξαιτίας της αγροτικής εξόδου: υπερβολική γήρανση του πληθυσμού, απουσία παραγωγικών δραστηριοτήτων, υποχώρηση του μεγέθους της κοινότητας κάτω από ένα ελάχιστο όριο κοινωνικής βιωσιμότητας. Πρόκειται για χωριά που κατοικούνται κυρίως από συνταξιούχους οι οποίοι καλλιεργούν ίσως κάποιο περιβόλι για αυτοκαταναλωτικούς σκοπούς και περιμένουν τις μεγάλες γιορτές της χρονιάς ή τις διακοπές για να δουν τον τόπο τους να ξαναζωντανεύει με την επίσκεψη των φευγάτων. Εδώ, η πολυδραστηριότητα παίρνει κυρίως εισοδηματική μορφή.

Τρίτον, η λίγο πολύ αποφασιστική ένταξη της κοινότητας στις κυρίαρχες παραγωγικές σχέσεις: άμεση πρόσβαση στην αγορά, σχετικά «ομαλή» προσαρμογή των εσωτερικών δομών, αλλοτρίωση κάθε «χωρικής αυτοδυναμίας», εξέλιξη της γεωργικής απασχόλησης σε συγκροτημένο επάγγελμα, και σε τελευταία ανάλυση, εξαφάνιση της τοπικής αγροτικής συλλογικότητας και αντικατάστασή της από ένα άθροισμα μικροεπιχειρηματιών. Η κάθετη αυτή ενσωμάτωση δεν είναι βέβαια ποτέ πλήρης, ακολουθεί μια κλιμάκωση κάτω από την επίδραση ποικίλων παραγόντων, εξάλλου η εξωτερική διείσδυση είναι εξ ορισμού άνιση. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται ποικίλες μορφές πολυδραστηριότητας προσανατολισμένες προς τον δευτερογενή ή τον

τριτογενή τομέα, η κυρίαρχη ωστόσο τάση φαίνεται να είναι η προοδευτική εξαφάνιση της ατομικής πολυδραστηριότητας με παράλληλη ενδυνάμωση της οικογενειακής: ένα μέλος του αγροτικού νοικοκυριού, ή δυο, σε πλήρη και εξειδικευμένη απασχόληση στη γεωργική εκμετάλλευση, τα υπόλοιπα σε αποκλειστικά εξωγεωργικές εργασίες (Δαμιανός 1986).

2. Η ΠΟΛΥΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ

Εισαγωγή

Στο δεύτερο αυτό κεφάλαιο της εργασίας θα μελετήσουμε το φαινόμενο της πολυδραστηριότητας σε διεθνές επίπεδο. Θα παρακολουθήσουμε την ιστορική του εξέλιξη και διαμέσου της διεθνούς βιβλιογραφίας θα επικεντρωθούμε σε ομάδες χωρών με κοινά χαρακτηριστικά. Με αυτό τον τρόπο προχωράμε σε ένα διαχωρισμό των χωρών με βάση το επίπεδο ανάπτυξής τους, διακρίνοντας τες σε παραδοσιακά εκβιομηχανισμένες, όπως οι Η.Π.Α, η Γερμανία και η Ιαπωνία, σε πιο πρόσφατα εκβιομηχανισμένες η Ισπανία, η Φιλανδία και οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και τέλος στις αναπτυσσόμενες, όπως οι χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Αφρικής. Η μελέτη όλων αυτών των περιπτώσεων σε διεθνές επίπεδο θα βοηθήσει και στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου και στην Ελλάδα.

2.1. Γενικά

Η αντιμετώπιση του φαινομένου της πολυδραστηριότητας σε κάθε χώρα της κάθε χώρα εξαρτάται από τους στόχους της ευρύτερης πολιτικής της. Για παράδειγμα στην Ολλανδία η μεγάλη πυκνότητα του πληθυσμού ανάγκασε τις Κυβερνήσεις της χώρας να ευνοήσουν τις εκμεταλλεύσεις πλήρους απασχόλησης έναντι αυτών της μερικής απασχόλησης (Λούμου 1994) . Αντίθετα στην Αυστρία, τη Νορβηγία και την Ελβετία η αντιμετώπιση ήταν ευνοϊκή διότι οι φυσικές συνθήκες (τα βουνά, ο μακρύς χειμώνας κ.τ.λ.) επιτρέπουν στους γεωργούς την ενασχόληση τους με εποχικές δραστηριότητες και ιδιαίτερα με τον

τουρισμό που αποτελεί για τις περισσότερες από αυτές χώρες μια κύρια πηγή συναλλάγματος.

Στην Ελβετία που στόχευε στην πλήρη αυτάρκεια σε τρόφιμα η υποστήριξη αυτού του είδους των εκμεταλλεύσεων υπήρξε επιβεβλημένη.

Παράλληλα υπήρξαν χώρες που η στάση τους σε σχέση με τα πολυδραστήρια νοικοκυριά άλλαξε είτε από ουδέτερη σε ενεργά ευνοϊκή (Δυτική Γερμανία, Ιαπωνία) είτε από επιφυλακτική σε ευνοϊκή κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις (Γαλλία).

Στην πρώτη περίπτωση η πίεση στη χρήση της γης αλλά και η ανάγκη διατήρησης του υπάρχοντος αγροτικού οικοσυστήματος οδήγησαν τις Γερμανικές Κυβερνήσεις να θεωρήσουν τις πολυδραστήριες εκμεταλλεύσεις ως το κλειδί της αγροτικής πολιτικής.

Στη Γαλλία όπου συνεχίζουν να εμφανίζονται μεγάλες αντιθέσεις για τις πολυδραστήριες εκμεταλλεύσεις, οι Κυβερνήσεις περιορίστηκαν στην ευμενή αντιμετώπιση αυτών στις ορεινές περιοχές επειδή αυτές διαδραματίζουν ένα θετικό ρόλο ιδιαίτερα μέσω της διαχείρισης της γης. (Laurent, 1982)

2.2. Η κατάσταση στην Ευρώπη

Περί τα μέσα της δεκαετίας του '80, στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες εμφανίστηκε η ανάγκη αφενός να επιδιωχθεί μια Πολιτική Τιμών περισσότερο προσαρμοσμένη στη πραγματικότητα της αγοράς όπως για παράδειγμα σε πολλές περιοχές έγινε περιορισμός των επιδοτήσεων, σε άλλες επιδιώχτηκε η προώθηση νέων μορφών γεωργίας όπως είναι η βιολογική ενώ δόθηκε μεγαλύτερη προσοχή στη σχέση της γεωργίας με το περιβάλλον για τον περιορισμό των προβλημάτων μόλυνσης,

αφετέρου να διατηρηθεί ένας πληθυσμός στην γεωργία με θεμέλιο λίθο την οικογενειακή εκμετάλλευση (Gasson, 1988).

Έτσι οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες έχοντας στόχο την συντήρηση των φυσικών πόρων και τη μείωση των γεωργικών πλεονασμάτων, στρέφονται στη διατήρηση ενός σημαντικού αριθμού ατόμων στη γεωργία και ενθαρρύνουν την επίτευξη εισοδημάτων από εξωγεωργικές απασχολήσεις (Commision, 1985).

Το πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε και στην Ελλάδα όσον αφορά την μεγάλη έλλειψη στοιχείων, φαίνεται να αποτελεί πρόβλημα και για τις άλλες χώρες της Ευρώπης. Εν τούτοις σε χώρες όπως η Αυστρία, η Νορβηγία, η πρώην Δυτική Γερμανία και η Ελβετία όπου το φαινόμενο της πολυδραστηριότητας είναι σύνηθες βρίσκουμε ποιο εύκολα στοιχεία διότι οι γεωργοί μερικής απασχόλησης έχουν περιληφθεί εδώ και αρκετά χρόνια στις γεωργικές απογραφές. Ταυτόχρονα στις χώρες αυτές έχει πραγματοποιηθεί ένας μεγάλος αριθμός ειδικών ερευνών που αφορούν το φαινόμενο αυτό. Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν μας δείχνουν μια αυξανόμενη πορεία του φαινομένου ιδιαίτερα σε εκβιομηχανοποιημένες περιοχές όπως είναι η Ιαπωνία και η Δυτική Γερμανία. Μάλιστα σε μια έρευνα του οργανισμού OCDE που έγινε το 1978 για τις χώρες αυτές αναφέρεται ότι το 40 έως 60% του συνόλου των γεωργών (δηλαδή των αρχηγών των πολυδραστήριων εκμεταλλεύσεων ή των μελών της οικογένειάς τους) προοριζόταν περισσότερο από το ήμισυ του εισοδήματός τους από μη γεωργικές δραστηριότητες. Ας δούμε όμως στη συνέχεια πιο αναλυτικά τι συμβαίνει με τις εκμεταλλεύσεις μερικής απασχόλησης σε χώρες με διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης.

2.3. Παραδοσιακά εκβιομηχανισμένες χώρες

Στην Ιαπωνία και στην Δ. Γερμανία το φαινόμενο είναι αρκετά έντονο αφού υπάρχει σχετικά υψηλός αριθμός γεωργών υψηλής απασχόλησης, γεγονός που αποδίδεται στην επέκταση των βιομηχανικών ζωνών, στο καλά οργανωμένο οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο, στη δυσμενή διάρθρωση της γεωργίας πολλών περιοχών και στις δυσκολίες χρηματοδότησης των εκμεταλλεύσεων πλήρους απασχόλησης (OCDE, 1978).

Στην Ιαπωνία το φαινόμενο της πολυδραστηριότητας δεν είναι πρόσφατο. Πριν τον 2ο Παγκόσμιο πόλεμο το 30% των εκμεταλλεύσεων χαρακτηριζόταν ως εκμεταλλεύσεις μερικής απασχόλησης, το 1950 το ποσοστό αυτό ανήλθε σε 50%, ενώ κατά τα έτη 1975 και 1980 έφτασε το 87%. Το ποσοστό του εισοδήματος που προερχόταν από δραστηριότητα εκτός εκμετάλλευσης ήταν 12.2% το 1921, σε αντιπαράθεση με 67.8% που ήταν το 1975. Συνέπεια της αύξησης του αριθμού των εκμεταλλεύσεων μερικής απασχόλησης ήταν η μείωση της εντατικοποίησης (εγκατάλειψη της διπλής καλλιέργειας χειμερινά σιτηρά-ρύζι) και η καλλιέργεια μόνο του ρυζιού, λόγω των διαρθρωτικών συνθηκών και της ακολουθούμενη πολιτικής στην γεωργία (Kada 1982).

Η αύξηση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων μερικής απασχόλησης οφείλεται στους εξής λόγους: α) στους ισχυρούς δεσμούς της οικογένειας με τη γη των προγόνων τους, β) στην πολύ μεγάλη αύξηση της τιμής της γης και γ) στην δομή της οικονομίας που δεν εξασφαλίζει σταθερή απασχόληση στους άλλους τομείς δραστηριότητας. Οι εκμεταλλεύσεις μερικής απασχόλησης κατά το 1979 καλλιεργούσαν το 83% της γεωργικής γης και παρήγαγαν το 77% της συνολικής γεωργικής παραγωγής (Kada 1982).

Στην Γερμανία οι εκμεταλλεύσεις μερικής απασχόλησης αποτελούν το 40 έως το 50% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων και είναι κυρίως μικρές σε μέγεθος. Η Γερμανία όπως και άλλες χώρες της Ευρώπης δίνει ένα παράδειγμα συνύπαρξης στην ίδια χώρα τριών τύπων εκμεταλλεύσεων μερικής απασχόλησης, που αναπτύχθηκαν ανάλογα με τις φυσικές και οικονομικές συνθήκες. Στα πλαίσια της γεωργίας μερικής απασχόλησης των περιφερειακών ορεινών περιοχών, όπου το εξωγεωργικό εισόδημα επιτυγχάνεται μέσω της καθημερινής μετακίνησης προς τους χώρους αγοράς εργασίας - η οποία (μετακίνηση) διευκολύνεται από την καλή επικοινωνιακή δομή - η πολυδραστηριότητα αποτελεί κρίσιμο παράγοντα επιβίωσης της εκμετάλλευσης. Η γεωργία μερικής απασχόλησης των περιοχών με διάσπαρτη βιομηχανία και παραδοσιακούς δεσμούς μεταξύ γεωργίας-βιομηχανίας, και τελευταία εκείνη την οποία δημιουργεί η τάση μεγάλων εκμεταλλεύσεων να στρέφονται προς μερική απασχόληση, ωθούμενες προς αυτή την κατεύθυνση από τις labor-saving σύγχρονες τεχνολογίες. Στη Γερμανία οι εκμεταλλεύσεις μερικής απασχόλησης σε γενικό επίπεδο επιτυγχάνουν ίσο ή υψηλότερο εισόδημα και επίπεδο ζωής από τις πλήρους απασχόλησης (Γιδαράκου 1999).

Οι αγροτικές δομές των Η.Π.Α. χαρακτηρίζονται για το δυϊσμό, ο οποίος υποστηρίζεται από την μερική απασχόληση. Έτσι λοιπόν ο γεωργικός τομέας διακρίνεται από μια μικρή σχετικά ομάδα από μεγάλες εκμεταλλεύσεις και από ένα σταθερό ή αυξανόμενο αριθμό σχετικά μικρών εκμεταλλεύσεων. Οι μικρότερες παρουσιάζουν πιο συχνά εξωγεωργική απασχόληση (70% των εισοδημάτων των μικρότερων προέρχεται από μη γεωργικές απασχολήσεις) αλλά εξωγεωργικές απασχολήσεις εμφανίζουν και οι μεγάλες. Τα εξωγεωργικά εισοδήματα των μεγάλων εκμεταλλεύσεων δεν λειτουργούν ως συμπληρωματικό εισόδημα αλλά ως πηγή χρηματοδότησης της γεωργικής οικονομίας.

Η Μεγάλη Βρετανία είναι η ευρωπαϊκή χώρα με το μικρότερο ποσοστό εκμεταλλεύσεων μερικής απασχόλησης. Ωστόσο οι εκμεταλλεύσεις μερικής απασχόλησης αυξήθηκαν από 23% σε 27% στα έτη 1971 έως 1979. Θεωρείται ότι οι λόγοι που συμβάλουν στην αναζήτηση επιπρόσθετων εισοδημάτων είναι οικονομικοί και κοινωνικοί. Από την μια μεριά η ανάγκη για συμπίεση του κόστους παραγωγής και ο πληθωρισμός ώθησαν τους αρχηγούς και τα μέλη των οικογενειών τους σε άλλες δραστηριότητες, ως ένα τρόπο για την στήριξη των αναγκών επενδύσεων στην εκμετάλλευσή τους, και από την άλλη η επιθυμία για αύξηση του εισοδήματος και η δυσαρέσκεια από την ζωή της πόλης συνέβαλαν στη διάδοση της ιδέας για αναζήτηση ενός υψηλότερου επιπέδου ζωής στην ύπαιθρο, που αυξάνει τη ροή hobby farmers στις περιστατικές κυρίως περιοχές. Η περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας επιβεβαιώνει την αυξανόμενη ολοκλήρωση της γεωργίας και των άλλων τομέων παραγωγής, όταν λειτουργούν στα πλαίσια ενός σύγχρονου συστήματος, το οποίο κυριαρχείται από τους νόμους του αγροβιομηχανικού συστήματος (Cavazzani και Fuller).

Στην Ελβετία περισσότερο από το 40% των αρχηγών έχουν και δεύτερη απασχόληση. Παρά τη μείωση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων μεταξύ 1955-1975 ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων μερικής απασχόλησης παρέμεινε σταθερός με αποτέλεσμα την αναλογική τους αύξηση. Οι εκμεταλλεύσεις μερικής απασχόλησης κατέχουν μόνο το 10% της γεωργικής γης και είναι σημαντικοί παραγωγοί κρασιού, φρούτων και εκτρέφουν το 60% των αιγοπροβάτων.

2.4. Πρόσφατα εκβιομηχανισμένες χώρες

Στην Ιρλανδία η γεωργία μερικής απασχόλησης καλύπτει σχετικά μικρό αριθμό εκμεταλλεύσεων, δηλαδή περίπου γύρω στο 20% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων. Οι μικρές εκμεταλλεύσεις οι οποίες βρίσκονται στο δυτικό μέρος της χώρας δύσκολα βρίσκουν απασχόληση εκτός της γεωργίας σε μια ικανοποιητική απόσταση από την εκμετάλλευση και αυτό επειδή τα βιομηχανικά κέντρα είναι κυρίως εγκατεστημένα στο ανατολικό μέρος (ocde 1978).

Στην Φιλανδία οι εκμεταλλεύσεις μερικής απασχόλησης είναι οι περισσότερες, επειδή υπάρχει μεγάλος αριθμός εκμεταλλεύσεων γαλακτοπαραγωγικής κατεύθυνσης με δεύτερη απασχόληση τη δασική εκμετάλλευση.

Στην Ιταλία και την Ισπανία το φαινόμενο αυξάνεται με ταχείς ρυθμούς τα τελευταία χρόνια. Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία οι αρχηγοί εκμεταλλεύσεων μερικής απασχόλησης στην Ιταλία αυξήθηκαν από 37.6% το 1970 σε 59.1% το 1980 και στην Ισπανία από 37.7% το 1965 σε 49% το 1972. Η εξέλιξη αυτή και για τις δύο χώρες εξηγείται ως αποτέλεσμα της κρίσης της παραδοσιακής γεωργίας και του εκσυγχρονισμού των δομών των εκμεταλλεύσεων, που ώθησε τους γεωργούς να συμπληρώσουν τα εισοδήματά τους από άλλες δραστηριότητες. Η δεύτερη απασχόληση παρουσιάζεται σε βιομηχανικές περιοχές και στα αστικά κέντρα των χωρών αυτών. Η πιο δημοφιλής μορφή είναι αυτή του γεωργού εργάτη, η οποία αφορά κυρίως τον αρχηγό. Στην περίπτωση αυτή οι γυναίκες τείνουν να αντικαταστήσουν τους άνδρες στις εργασίες της εκμετάλλευσης.

Στην Κύπρο η γεωργία μερικής απασχόλησης εμφανίζεται ως ένα διαρκές γνώρισμα της κοινωνίας συνδεδεμένο με τις διαρθρωτικές αλλαγές στη γεωργία και τη διαδικασία της μετανάστευσης αλλά και ως

ένα αποτελεσματικό μέσο για τη μεγιστοποίηση του οικογενειακού εισοδήματος. Στην Κύπρο μπορούμε να διακρίνουμε δύο κυρίαρχες μορφές: την μεταβατική μορφή για τις οριακές και μη βιώσιμες εκμεταλλεύσεις στις εσωτερικές μειονεκτικές περιοχές, όπου οι πόροι είναι περιορισμένοι για την ανάπτυξη της γεωργίας, και την σταθερή μορφή για τις δυναμικές εμπορευματικές εκμεταλλεύσεις στις περιοχές ταχείας ανάπτυξης. Στην περίπτωση αυτή η γεωργία μερικής απασχόλησης λειτουργεί τόσο για την βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης όσο και για την αύξηση των επενδύσεων στην εκμετάλλευση (Λούμου 1994).

Στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης η πολυδραστηριότητα ήταν εξαιρετικά υψηλή. Θα πρέπει όμως να διακρίνουμε την πολυδραστηριότητα που εμφανιζόταν στο επίπεδο των κρατικών εκμεταλλεύσεων (σοβχόζ) και των κολλεκτιβών (κολχόζ) και στο επίπεδο των μικρών ατομικών κλήρων. Στην πρώτη περίπτωση, τα συγκροτήματα αυτά από την δεκαετία του 1960 και ύστερα άρχισαν να εντάσσουν στις δραστηριότητές τους βιομηχανικές δραστηριότητες και δραστηριότητες υπηρεσιών, καθετοποιώντας έτσι την παραγωγή. Οι επιχειρήσεις γίνονταν πολυδραστήριες ενώ οι εργαζόμενοι σ' αυτές ήταν μονοδραστήριοι. Στην δεύτερη περίπτωση, οι μικρές εκμεταλλεύσεις που αποτελούνταν από τις εκμεταλλεύσεις μικρού ιδιόκτητου κλήρου των μελών της κολλεκτιβάδας ή των εργατών ή οι ελεύθερες ατομικές εκμεταλλεύσεις, όπου αυτές διατηρήθηκαν, θεωρούνταν ως οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μερικής απασχόλησης (Γιδαράκου 1999).

2.5. Αναπτυσσόμενες χώρες.

Στις χώρες αυτές, ιδιαίτερα στην Λατινική Αμερική, η γεωργία μερικής απασχόλησης παρουσιάζεται με δυο μορφές. Από την μια μεριά υπάρχουν οι γεωργοί χωρίς ή με πολύ μικρή ιδιοκτησία που συγχρόνως απασχολούνται στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις των γαιοκτημόνων. Ο εκσυγχρονισμός όμως των μεγάλων εκμεταλλεύσεων μείωσε τις ανάγκες σε εργασία με αποτέλεσμα την αστάθεια της απασχόλησης. Από την άλλη μεριά, υπάρχουν οι γαιοκτήμονες, που διαχειρίζονται την εκμετάλλευση για λόγους κοινωνικής προβολής και ταυτόχρονα απασχολούνται σε άλλες προσοδοφόρες δραστηριότητες (Christodoulou 1982). Το πρότυπο αυτό είναι κοινό στις υπανάπτυκτες περιοχές των αναπτυσσόμενων χωρών, όπως στη Νότια Ιταλία και στη Δυτική Ανδαλουσία (Pieroni 1982, Arnalte 1982).

Στις χώρες αυτές οι γεωργοί των μικρών εκμεταλλεύσεων δεν μπορούν να εκσυγχρονίσουν τις εκμεταλλεύσεις τους, αφού ούτε τους αναγκαίους πόρους διαθέτουν ούτε υποστηρίζονται από τις ειδικές πολιτικές, μια και αυτές ευνοούν τους γαιοκτήμονες. Η γεωργία μερικής απασχόλησης δεν εμφανίστηκε με τη διείσδυση της καπιταλιστικής γεωργίας στις εξαρτημένες οικονομίες, αλλά προήλθε από την εφαρμοζόμενη πολιτική (φορολογία του πληθυσμού) των αποικιακών διοικήσεων (Christodoulou 1982). Έτσι αυτές οι κοινωνίες παρουσιάζουν μια δίπτυχη μορφή γεωργίας μερικής απασχόλησης, που προέρχεται από μια κοινή σχέση κεφαλαίου και εργασίας. Η μορφή αυτή εμφανίζεται ως αναγκαιότητα για τους φτωχούς γεωργούς και ως προνόμιο για τους γαιοκτήμονες (Canazzani και Fuller 1982).

Στις χώρες της Αφρικής όπως η Νιγηρία, οι αρχηγοί των εκμεταλλεύσεων μερικής απασχόλησης αυξήθηκαν από το 26.3% του συνόλου, το 1970, σε περισσότερο από 43% το 1980. Θεωρείται ότι ο

κυριότερος λόγος αναζήτησης των συμπληρωματικών εισοδημάτων είναι η πληθυσμιακή πίεση. Η δεύτερη απασχόληση εντοπίζεται κυρίως σε μη γεωργικές εργασίες στον παραδοσιακό τομέα ή στον σύγχρονο, το μέγεθος και η ένταση της απασχόλησης αυτής επηρεάζεται από τα αστικά κέντρα. Οι κίνδυνοι που μπορεί να προέλθουν από τη μορφή αυτή της γεωργίας, είναι η εγκατάλειψη των εκμεταλλεύσεων με καταστροφικές συνέπειες για τις αναπτυσσόμενες χώρες, επειδή η παραγωγή τροφίμων βασίζεται στις μικρές και μεσαίου μεγέθους εκμεταλλεύσεις, οι οποίες λειτουργούν στη βάση τόσο της μερικής όσο και της πλήρους απασχόλησης (Okafor 1982).

3. Η ΠΟΛΥΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται μια συστηματική προσπάθεια ανάλυσης του φαινομένου της πολυδραστηριότητας στον Ελλαδικό χώρο. Ζητούμενο αποτελεί το πώς επηρέασε και επηρεάζει η πολυδραστηριότητα τον αγροτικό χώρο. Η μελέτη αυτή γίνεται διαχρονικά, από τη στιγμή που αρχίζει να κάνει την εμφάνιση του το φαινόμενο στην ελληνική βιβλιογραφία και καταλήγει μέχρι τις μέρες μας. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο όλα τα στοιχεία που έχουν χρησιμοποιηθεί, έχουν αντληθεί από την Ε.Σ.Υ.Ε. μέσω των απογραφών γεωργίας και των ερευνών διαρθρώσεων γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, ώστε η έρευνα να είναι όσο το δυνατόν πιο έγκυρη.

3.1 Γενικά

Η πολυδραστηριότητα στην Ελλάδα είναι κατά κύριο λόγο ένα μεταπολεμικό φαινόμενο που ουσιαστικά μόνο τα τελευταία έτη έγινε αντικείμενο ουσιαστικής έρευνας.

Το έντονο πρόβλημα της μη ύπαρξης επαρκών στατιστικών στοιχείων μας εμποδίζει να κάνουμε μια σαφή και ολοκληρωμένη διαχρονική προσέγγιση του φαινομένου της πολυδραστηριότητας στην Ελλάδα.

Τα στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε για το φαινόμενο αυτό πριν το 1961 είναι ελάχιστα έως μηδαμινά.

Από τα στοιχεία της απογραφής το 1971 καταγράφονται περισσότερα στοιχεία σχετικά με το ζήτημα και με αυτόν τον τρόπο βελτιώνεται η μέχρι τότε κατάσταση.

Ουσιαστικά στοιχεία εμφανίζονται από τις Έρευνες Διάρθρωσης των Γεωργικών και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων του 1977 και 1983.

Ακόμα περισσότερα στοιχεία φτάνουν στα χέρια μας από την απογραφή του 1991 ενώ αναλυτικά στοιχεία όσον αφορά την πορεία της πολυδραστηριότητας στην Ελλάδα κατά νομό, αντλούμε από την απογραφή του 1999/2000 καθώς και από την έρευνα γεωργικών διαρθρώσεων του 2003.

Οι διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην καταγραφή των στοιχείων ως τις αρχές τις δεκαετίας του 1980 κάνουν την παρακολούθηση της διαχρονικής εξέλιξης του φαινομένου δύσκολη, λόγω της μη συγκρισιμότητας των στοιχείων διαφορετικών χρονικών περιόδων. Έτσι λοιπόν το φαινόμενο θα μελετηθεί κατά περιόδους δίνοντας μία κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη εικόνα του, αφού συγκριτικές αναλύσεις για μακρά χρονικά διαστήματα είναι αδύνατο να γίνουν.

Γενικά αναφέρεται ότι όλο και περισσότεροι γεωργοί στρέφονται σε πρόσθετες απασχολήσεις ιδιαίτερα με την ραγδαία ανάπτυξη του αγροτουρισμού, την δημιουργία και την λειτουργία γυναικείων συνεταιρισμών καθώς και την χρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση προγραμμάτων που έχουν σαν κύριο στόχο την ανάπτυξη της υπαίθρου και τη στήριξη του δευτερογενή τομέα.

Από τα λιγοστά λοιπόν στοιχεία που υπάρχουν για μια ορισμένη περίοδο και πριν γίνεται μια πρώτη ιστορική και διαστρωματική προσέγγιση του φαινομένου.

3.2. Εξέλιξη του φαινομένου την περίοδο 1950-1971.

Από τα ελάχιστα αρχικά στοιχεία που διαθέτουμε από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε.) στον παρακάτω πίνακα παραθέτονται τα στοιχεία που αφορούν τους αρχηγούς των εκμεταλλεύσεων οι οποίοι δήλωσαν την γεωργία ως δεύτερη απασχόληση. Έτσι μπορούμε να έχουμε μια πρώτη εκτίμηση για το επίπεδο της πολυδραστηριότητας στην Ελλάδα.

Πίνακας 1:Αριθμός των αρχηγών εκμεταλλεύσεων που δεν δήλωσαν τη γεωργία-κτηνοτροφία ως κύριο επάγγελμα.

ΕΤΟΣ	1950	1961	1971	1981
Αριθμός εκμεταλλεύσεων που εργάζονται μόνιμα στον αγροτικό τομέα (α)	1.007.207	1.156.172	1.047.260	998.876
<i>Διαφορά</i>		<i>148.965</i>	<i>-108.912</i>	<i>-48.384</i>
Ποσοστιαία μεταβολή		13,9%	-9,4%	-4,6%
Αριθμός αρχηγών εκμεταλλεύσεων που εργάζονται μόνιμα στον αγροτικό τομέα (β)	768.232	802.480	695.768	588.356
(α)-(β): Αρχηγοί που εργάζονται κατά δεύτερο λόγο στον αγροτικό τομέα.	238.975	353.692	351.492	410.520
Ποσοστιαία σχέση	23,7%	30,6%	33,6%	41,1%

Πηγή: ΕΣΥΕ Στατιστική Επετηρίδα 1967, Αποτελέσματα απογραφής γεωργίας-κτηνοτροφίας 1971, Δημοσίευτα προσωρινά αποτελέσματα απογραφής γεωργίας-κτηνοτροφίας 1981, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού 1951, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού-κατοικιών 1961,1971,1981.

Πρέπει να τονίσουμε ότι η ιστορική συνέχεια των στοιχείων προσκρούει στα προβλήματα που παρουσιάζουν οι μεθοδολογίες και τα ερωτηματολόγια που χρησιμοποιούσε η ΕΣΥΕ. Γίνεται λοιπόν δεκτό ότι:

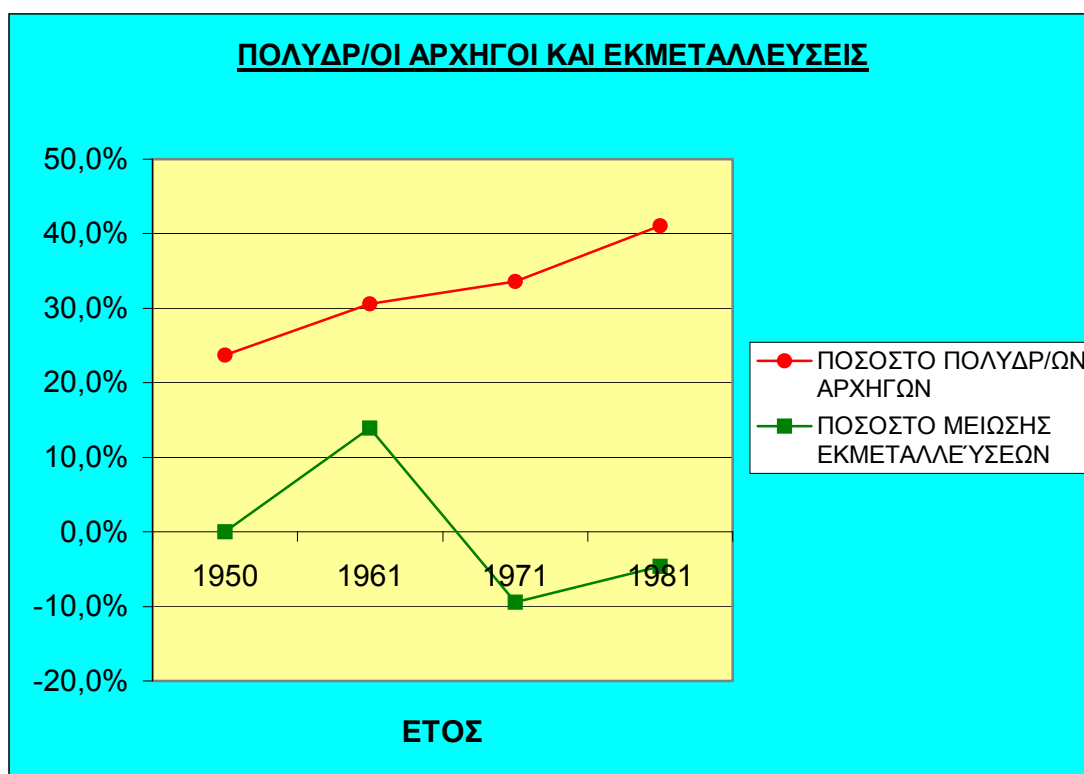
1) Ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων που προκύπτει από τις απογραφές της γεωργίας-κτηνοτροφίας αντιστοιχεί σε ένα ανάλογο αριθμό οικογενειών-κατόχων της εκμετάλλευσης άρα και σε ένα ανάλογο αριθμό αρχηγών των εκμεταλλεύσεων αυτών.

2) Οι αναφερόμενοι ως εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό συνθέτουν το σύνολο εκείνων των αρχηγών οι οποίοι δηλώνουν ως συνήθη εργασία την γεωργία-κτηνοτροφία.

Αν λοιπόν σύμφωνα με αυτή τη λογική παραδοχή, αφαιρεθεί από το συνολικό αριθμό των εκμεταλλεύσεων που προκύπτουν από τις εκάστοτε απογραφές {στήλη (α)} ο αριθμός των αρχηγών εκμεταλλεύσεων που δηλώνουν συνήθη εργασία τη γεωργία-κτηνοτροφία {στήλη (β)}, θα προκύψει μια διαφορά οι οποία δεχόμαστε ότι αντιστοιχεί στους αρχηγούς εκμεταλλεύσεων που εργάζονται κατά δεύτερο λόγο ή δεν εργάζονται καθόλου στον αγροτικό τομέα.

Παρατηρούμε από τον πίνακα ότι το 1950 από το σύνολο των αρχηγών εκμεταλλεύσεων, οι 238.975 δήλωσαν ότι η γεωργία-κτηνοτροφία δεν είναι η μοναδική τους εργασία. Δηλαδή ένα ποσοστό της τάξης του 23,7% πολύαπασχολείται. Το 1961 ο απόλυτος αριθμός των ανάλογων εκμεταλλεύσεων έφτασε το 353.692 και σαν ποσοστό το 30,6%. Αντίστοιχα το 1971 το ποσοστό έγινε 33,6% και το 1981 έφτασε το 41,1%. Παρατηρούμε λοιπόν μια συνεχή αύξηση του ποσοστού των αρχηγών που δεν δηλώνουν την γεωργία-κτηνοτροφία ως μοναδική εργασία.

Γραφικά η πορεία αυτή καταγράφεται ως εξής:

Πηγή: ΕΣΥΕ

Παρατηρούμε ότι ενώ το 1961 είναι η πρώτη δεκαετία μετά την κατοχή αλλά και τον εμφύλιο πόλεμο, έχουμε αύξηση των εκμεταλλεύσεων κατά 148.965 εκμεταλλεύσεις ενώ ταυτόχρονα ο αριθμός των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων που δήλωσαν την γεωργία ως κύριο επάγγελμα κατά 34.248. Παράλληλα παρατηρούμε μια αύξηση των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων που δηλώνουν τη γεωργία σαν δευτερεύουσα απασχόληση.

Τα στατιστικά αυτά μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι έγινε μια μεγάλη προσπάθεια από το μέρος των γεωργών να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους από δευτερεύουσες απασχολήσεις χωρίς όμως να εγκαταλείψουν την εκμετάλλευσή τους ή τη γη τους.

Οι μικροκαλλιεργητές αδυνατούσαν να αντεπεξέλθουν τα νέα δεδομένα με αποτέλεσμα να στραφούν σε πρόσθετες δραστηριότητες.

Ο τουρισμός, αλλά και η υιοθέτηση αστικών τρόπων συμπεριφοράς έπαιξαν μεγάλο ρόλο σε αυτή τη διαδικασία με τη προσφορά νέων ευκαιριών για άλλες δραστηριότητες όπως για παράδειγμα δημιουργία εστιατορίων, ξενοδοχείων, καφετεριών κ.τ.λ.

Αντίθετα κατά την περίοδο 1961-1971 η οποία χαρακτηρίζεται από την πολιτική κρίση που αντιμετωπίζει η Ελλάδα, το φαινόμενο της μετανάστευσης που οδήγησε πολλούς αγρότες σε εγκατάλειψη των εκμεταλλεύσεών τους αλλά και ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας και η εκμηχάνιση κάτι που οδήγησε στην σταδιακή μείωση της εργατικής δύναμης αφού σταδιακά το εργατικό δυναμικό αντικαταστάθηκε από τις μηχανές.

Η μείωση αυτή είναι εμφανής στον πίνακα 2 όπου παρατηρούμε ότι ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων από το 1961 έως το 1971 μειώθηκε κατά 9,4% ενώ από το 1971 έως το 1981 κατά 4,6%.

Πολλοί αγρότες προτίμησαν τη λύση της μετανάστευσης ως λύση μπροστά στο φάσμα της οικονομικής εξαθλίωσης. Παράλληλα την περίοδο 1961-1971 σημειώνονται σημαντικές αλλαγές στη χρήση τεχνολογικών εισροών στη γεωργία καθώς και εκπαιδευτικής ενημέρωσης. Τα εργατικά χέρια περισσεύουν ενώ η βιομηχανία και οι υπηρεσίες μπορούν να απορροφήσουν εργατικό δυναμικό. Η εξωτερική κυρίως μετανάστευση αλλά και η εσωτερική μετακίνηση προς αστικά κέντρα δημιουργούν συνθήκες μείωσης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και του γεωργικού πληθυσμού ακόμη περισσότερο.

Παρ' όλα αυτά παρατηρούμε ότι το ποσοστό των πολυδραστήριων αρχηγών αυξάνεται κατά 3% την περίοδο αυτή.

Αντίστοιχα την δεκαετία του 1971-1981 έχουμε ραγδαία ανάπτυξη του φαινομένου της πολυδραστηριότητας. Στην ανάπτυξη του φαινομένου συνέβαλαν πολλοί παράγοντες όπως η ραγδαία ανάπτυξη του τουρισμού, αλλά και η οικονομική ανάπτυξη άλλων τομέων στην ύπαιθρο με αποτέλεσμα να υπάρχουν νέες διέξοδοι απασχόλησης. Έτσι λοιπόν λόγω των νέων συνθηκών που επικρατήσαν και με τη σταδιακή εκβιομηχανοποίηση της γεωργίας, ώθησε τους μικροκαλλιεργητές που δεν μπορούσαν να αντεπεξέλθουν στον ανταγωνισμό σε πρόσθετες εργασίες. Η ανάπτυξη του τουρισμού προσέφερε πολλές τέτοιες ευκαιρίες.

Αναλυτικότερα στοιχεία για την εικόνα της πολυδραστηριότητας εκείνης της περιόδου σε διάφορες κατηγορίες εκμεταλλεύσεων αντλούμε από την απογραφή του 1971 της οποίας τα αποτελέσματα φαίνονται στον πίνακα 2.

Πίνακας 2: Συμμετοχή αρχηγών εκμεταλλεύσεων σε δεύτερες απασχολήσεις

Αρχηγοί που έχουν την γεωργία-κτηνοτροφία ως δεύτερη απασχόληση		Αρχηγοί που δεν εργάζονται καθόλου στο γεωργικό τομέα	
Μέγεθος εκμεταλλεύσεων	Ποσοστό	Μέγεθος εκμεταλλεύσεων	Ποσοστό
1-9	38,3%	1-9	16,1%
10-29	22,6%	10-29	5,4%
30-49	12,6%	30-49	2,6%
50-99	9,4%	50-99	2,0%
100-199	7,6%	100-199	1,8%
200-499	7,9%	200-499	1,8%
500-άνω	4,5%	500-άνω	2,3%
Σύνολο χώρας	21,1%	Σύνολο χώρας	6,4%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή γεωργίας 1971

Παρατηρώντας τα στοιχεία του πίνακα 2 βλέπουμε στις πιο μικρές εκμεταλλεύσεις η αναλογία των αρχηγών αλλά και των μελών του νοικοκυριού είναι πολύ μεγάλη, ενώ τα ποσοστά μειώνονται σημαντικά καθώς το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων αυξάνεται, πράγμα που προδίδει τη προσπάθεια των γεωργών των μικρών εκμεταλλεύσεων να επιβιώσουν και να συντηρήσουν την εκμετάλλευσή τους. Παρατηρώντας τα αποτελέσματα από τον πίνακα διαπιστώνουμε μια διαφοροποίηση στην συμπεριφορά των πολυδραστήριων αρχηγών εκμετάλλευσης.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των πολυδραστήριων αρχηγών προέρχεται από εκμεταλλεύσεις που είναι μικρότερες από 49 στρέμματα χωρίς αυτό να σημαίνει ότι την πολυδραστηριότητα δεν την συναντάμε και στις μεγαλύτερες. Όσο μικρότερο είναι το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, τόσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό των αγροτών που αναζητά πρόσθετο εισόδημα σε άλλες απασχολήσεις. Τονίζουμε όμως για μια ακόμη φορά ότι το φαινόμενο της πολυδραστηριότητας συναντάτε και στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις. Το φαινόμενο της πολυδραστηριότητας εμφανίζεται σε όλες τις κατηγορίες. Πέρα από την επιβίωση του νοικοκυριού, λόγος για τον οποίο συναντάται το φαινόμενο στις μικρές εκμεταλλεύσεις καταλαβαίνουμε ότι στις μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις εμφανίζεται για διάφορους άλλους λόγους όπως για λόγους επιχειρηματικούς λόγους, κοινωνικής καταξίωσης, πρεστίζ κ.τ.λ.

3.3. Η περίοδος 1977-1985

Για την περίοδο 1977-1985 πολλές πληροφορίες παίρνουμε από τα αποτελέσματα της έρευνας διαρθρώσεων γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Μέσα από τους παρακάτω πίνακες θα επιχειρήσουμε να εξηγήσουμε το φαινόμενο όπου έχουμε μεγάλη ανάπτυξη κλάδων παράλληλα με την γεωργία. Την περίοδο εκείνη έχουμε ραγδαία ανάπτυξη του τουρισμού ενώ παράλληλα με την εκβιομηχανοποίηση του αγροτικού τομέα αλλά και την ανάπτυξη νέων εναλλακτικών μορφών γεωργίας καθώς και με την άνθηση του δευτερογενή τομέα, έχουμε μεγάλη στροφή των νοικοκυριών προς την πολυδραστηριότητα.

Οι έρευνες που έγιναν το 1977 και το 1985 ακολουθούν την ίδια μεθοδολογία καταγραφής και σχεδιασμού στοιχείων και επομένως είναι κατά ένα μεγάλο ποσοστό συγκρίσιμες. Τα στοιχεία αυτά παραθέτονται στον πίνακα 3 και 4.

Πίνακας 3: Μέσος αριθμός ημερομισθίων κάθε μέλους των νοικοκυριών των αρχηγών εκμεταλλεύσεων στην εκμετάλλευση του αρχηγού και ποσοστό των εργαζόμενων μελών που έχουν κάτω από 140 ημερομίσθια (θεωρούμενης ως πλήρους απασχόλησης τα 280 ημερομίσθια) στην εκμετάλλευση του αρχηγού κατά τάξεις της καλλιεργούμενης γης των εκμεταλλεύσεων

Μέγεθος εκμεταλλεύσεων	1977		1985	
	Αριθμός ημερομισθίων ανά μέλος της εκμ/σης	% μελών με κάτω από 140 ημερομίσθια	Αριθμός ημερομισθίων ανά μέλος της εκμ/σης	% μελών με κάτω από 140 ημερομίσθια
1-4	57	89,8%	38	95,5%
5-9	88	78,7%	61	90,0%
10-19	113	66,3%	86	80,1%
20-19	131	57,0%	107	69,4%
30-49	145	50,4%	124	60,9%
50-99	161	43,5%	145	51,4%
100-199	179	37,5%	164	44,5%
200-299	179	38,3%	181	39,7%
300-499	183	37,9%	196	35,4%
500-999	202	29,4%	183	42,7%
1000-άνω	175	39,5%	213	34,3%
Σύνολο χώρας	128	59%	106	69,5%

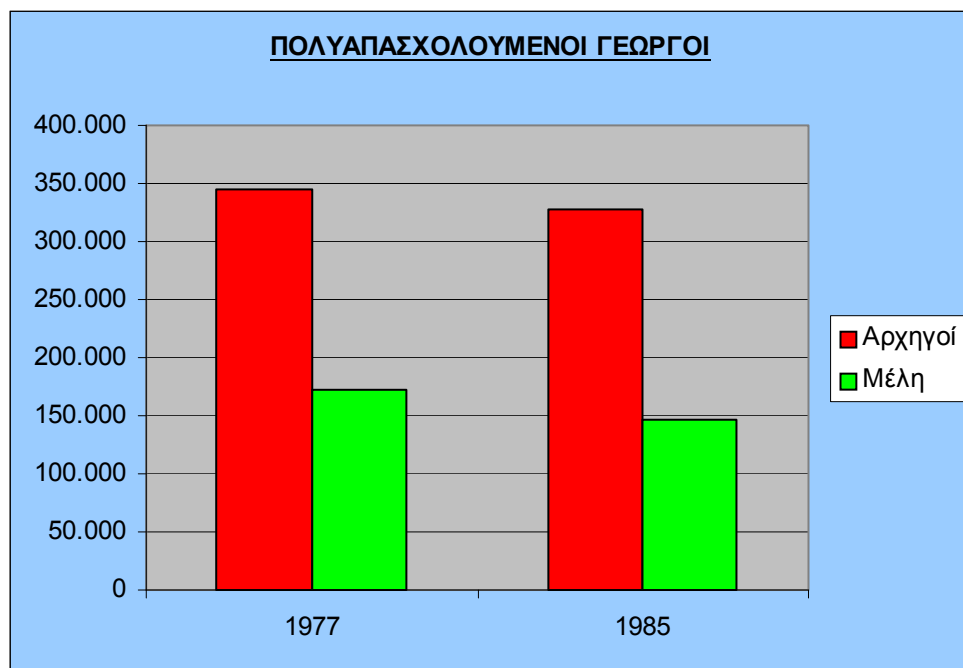
Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της έρευνας διαρθρώσεων γεωργικών εκμεταλλεύσεων 1977/1978 και αποτελέσματα της έρευνας διαρθρώσεων γεωργικών εκμεταλλεύσεων 1985

Πίνακας 4: Πολυαπασχόληση των μελών των αγροτικών νοικοκυριών

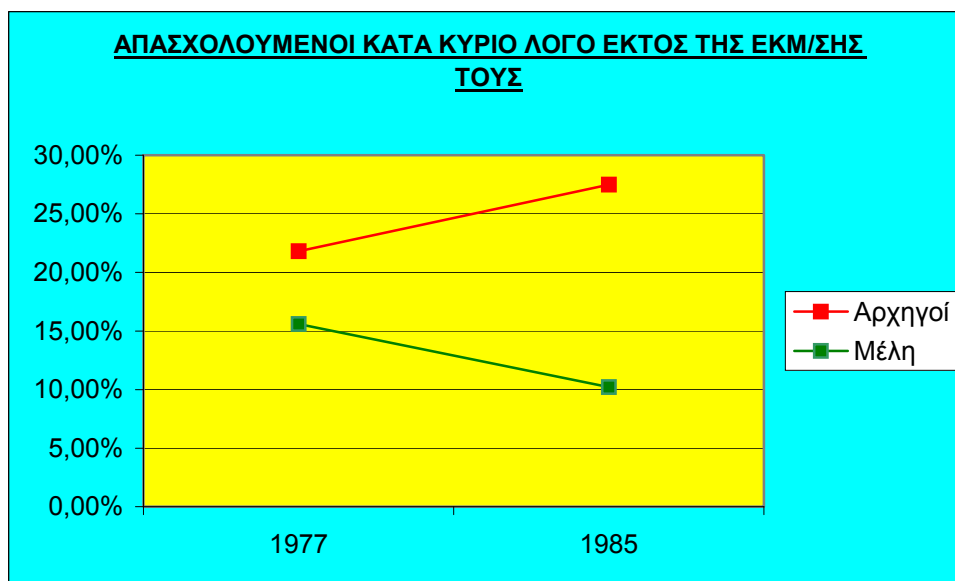
	Πολυαπασχολούμενοι γενικά				Απασχολούμενοι κατά κύριο λόγο εκτός της εκμ/σης τους			
	1977		1985		1977		1985	
	Αριθμός	Ποσοστό	Αριθμός	Ποσοστό	Αριθμός	Ποσοστό	Αριθμός	Ποσοστό
Αρχηγοί	345.650	37,1%	326.940	34,4%	209.030	21,8%	261.960	27,5%
Μέλη	172.900	16,0%	147.180	12,7%	170.490	15,6%	118.260	10,2%
Σύνολο	518.550	25,3%	474.120	22,5%	379.520	18,5%	380.220	18,0%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της έρευνας διαρθρώσεων γεωργικών εκμεταλλεύσεων 1977/1978 και αποτελέσματα της έρευνας διαρθρώσεων γεωργικών εκμεταλλεύσεων 1985

Γραφικά οι παραπάνω πίνακες απεικονίζονται ως εξής:

Πηγή: ΕΣΥΕ

Πηγή: ΕΣΥΕ

Μεταξύ του 1977 και 1985 ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων μειώθηκε ελαφρά από 957,000 σε 952,000 και το 80% περίπου των εκμεταλλεύσεων είχε μέγεθος κάτω από 50 στρέμματα (Κασίμης, 1994). Στην ίδια περίοδο ο μέσος αριθμός ημερομισθίων ανά εργαζόμενο έπεσε από 128 ημερομίσθια το χρόνο σε 106 (Πίνακας 3), αριθμός που είναι πολύ μικρότερος από το όριο της υποαπασχόλησης που είναι τα 140 ημερομίσθια. Την περίοδο που εξετάζουμε το ποσοστό των μελών που πραγματοποιούν κάτω από 140 ημερομίσθια στην εκμετάλλευση αυξάνεται από 59% σε 69,5%. Η σημαντική αύξηση της

υποαπασχόλησης οφείλεται στον συνεχιζόμενο εκσυγχρονισμό της γεωργίας. Από στοιχεία που μας δίνει η ΕΣΥΕ για εκείνη την περίοδο, ο αριθμός των ελκυστήρων αυξήθηκε κατά 25%.τα μέλη λοιπόν των μικρών νοικοκυριών που δεν εξασφαλίζουν ικανοποιητική απασχόληση οδηγούνται στην πολυαπασχόληση όταν βρεθεί η ευκαιρία.

Όπως φαίνεται και στον πίνακα 3 οι εκμεταλλεύσεις μέχρι 49 στρέμματα δεν είναι σε θέση να προσφέρουν ικανοποιητική απασχόληση με αποτέλεσμα ο συντελεστής εργασία να υποαπασχολείται (λιγότερο από 140 ημερομίσθια). Παρόλα αυτά έχουμε αυξημένο ποσοστό και στις εκμεταλλεύσεις με 1000 και άνω στρέμματα. Ο πίνακας λοιπόν αυτός ενισχύει την άποψη περί συχνότερης εμφάνισης της πολυδραστηριότητας στις μικρές εκμεταλλεύσεις κάτι που όμως δεν αποκλείει και την εμφάνισή του και στις μεγάλες. Η πολυαπασχόληση λοιπόν δεν είναι φαινόμενο που εμφανίζεται αποκλειστικά στις μικρότερες εκμεταλλεύσεις.

Στον πίνακα 4 εμφανίζεται η πολυαπασχόληση αρχηγών και μελών των νοικοκυριών γενικά και ιδιαίτερα όταν αυτή αποτελεί την κύρια δραστηριότητα. Διαπιστώνουμε μια ελαφρά κάμψη της πολυαπασχόλησης στο γενικό επίπεδο, η εκτός εκμετάλλευσης απασχόληση ως κύρια δραστηριότητα των αρχηγών αυξάνει από 21,8% το 1977, σε 27,5% το 1985. Συμπεραίνουμε ότι για τη πλειοψηφία των πολυδραστήριων αρχηγών η άλλη απασχόληση εμφανίζεται ως κύρια δραστηριότητα.

Τα νοικοκυριά λοιπόν εκείνη την περίοδο προσπαθούν να αντεπεξέλθουν στις συνεχόμενα αυξημένες ανάγκες. Παρατηρούμε μια τάση να συγκρατώνται τα λοιπά μέλη του νοικοκυριού σαν κύριο εργατικό δυναμικό της εκμετάλλευσης και ο αρχηγός να ασκεί ένα άλλο επάγγελμα ως κύριο. Το φαινόμενο αυτό είναι φυσικό αφού λόγω του περιορισμού της οικονομικής σημασίας της εκμετάλλευσης, ο ρόλος του

αρχηγού παύει να είναι καθοριστικός και μπορεί να αναλαμβάνεται από άλλα μέλη της εκμεταλλεύσεως.

3.4. Τομείς απασχόλησης των μελών των εκμεταλλεύσεων

Αναλυτικότερα από τα αποτελέσματα της έρευνας διαρθρώσεων προκύπτει ότι τα μέλη των εκμεταλλεύσεων απασχολούνται επί προσθέτως στις παρακάτω κατηγορίες απασχολήσεων:

Πίνακας 5: Κατανομή των μελών των νοικοκυριών των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων κατά κλάδους οικονομικής δραστηριότητας και κατά τάξεις μεγέθους της καλλιεργούμενης γης των εκμεταλλεύσεων

Μέγεθος εκμ. σε στρέμματα	Σύνολο προσώπων με απασχόληση εκτός γεωργίας και κτηνοτροφίας		Στη δασοκομία, θήρα και αλιεία		Στη βιομηχανία και βιοτεχνία		Στο ηλεκτροφωταέριο, ατμό και ύδρευση		Στην οικοδόμηση ή τα δημόσια έργα	
	Αρχηγοί	Άλλα μέλη	Αρχηγοί	Άλλα μέλη	Αρχηγοί	Άλλα μέλη	Αρχηγοί	Άλλα μέλη	Αρχηγοί	Άλλα μέλη
1-9	69.880	37.090	3,1%	1,1%	21,5%	35,4%	1,4%	1,0%	19,1%	14,7%
10-29	76.540	56.230	1,8%	0,6%	20,7%	35,8%	1,6%	1,1%	18,1%	15,7%
30-49	30.680	28.640	1,7%	0,5%	20,8%	40,1%	1,4%	1,3%	14,3%	14,6%
50-99	19.860	21.630	1,8%	0,4%	19,5%	37,2%	1,1%	1,2%	11,7%	12,7%

100-199	4.550	5.840	0,7%	0,0%	21,8%	36,0%	0,7%	0,9%	5,9%	11,3%
200-499	1.050	1.130	0,9%	0,0%	23,8%	37,2%	0,9%	0,0%	3,8%	7,1%
500-άνω	90	130	0,0%	0,0%	33,3%	23,1%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
Άνευ γης	910	1.060	5,5%	0,0%	26,4%	45,3%	1,1%	0,0%	19,8%	10,4%
Σύνολο χώρας	203.560	151.750	2,2%	0,6%	20,9%	36,8%	1,4%	1,1%	16,9%	14,5%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της έρευνας διαρθρώσεων γεωργικών εκμεταλλεύσεων 1977/1978

Μέγεθος εκμ. σε στρέμματα	Στο εμπόριο, εστιατόρια και ξενοδοχεία		Στις μεταφορές, αποθηκεύσεις και επικοινωνίες		Στις τράπεζες, ασφάλειες και υποθέσεις ακινήτων		Στα μεταλλεία και λατομεία		Σε υπηρεσίες	
	Αρχηγοί	Άλλα μέλη	Αρχηγοί	Άλλα μέλη	Αρχηγοί	Άλλα μέλη	Αρχηγοί	Άλλα μέλη	Αρχηγοί	Άλλα μέλη
1-9	22,0%	21,9%	13,5%	6,7%	2,2%	3,0%	2,2%	1,2%	15,0%	15,0%
10-29	25,8%	23,7%	11,5%	6,6%	1,9%	2,5%	3,4%	1,8%	15,5%	12,1%
30-49	29,0%	22,0%	9,5%	6,8%	2,2%	1,9%	3,6%	2,1%	17,4%	10,7%
50-99	33,3%	26,3%	7,6%	6,5%	3,0%	3,0%	4,1%	3,2%	17,9%	9,5%
100-199	39,1%	30,5%	7,9%	6,0%	4,0%	2,7%	2,2%	1,5%	17,8%	11,1%
200-499	40,0%	32,7%	10,5%	7,1%	4,8%	0,0%	0,0%	0,9%	15,2%	15,0%
500-άνω	11,1%	23,1%	22,2%	7,7%	11,1%	15,4%	0,0%	7,7%	22,2%	23,1%
Άνευ γης	25,3%	18,9%	9,9%	10,4%	1,1%	90,0%	0,0%	1,9%	11,0%	12,3%
Σύνολο χώρας	26,0%	23,6%	11,4%	6,6%	2,2%	2,6%	3,0%	1,9%	15,9%	12,2%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της έρευνας διαρθρώσεων γεωργικών εκμεταλλεύσεων 1977/1978

Από του παραπάνω πίνακες παρατηρούμε τα εξής φαινόμενα. Το φαινόμενο της πολυδραστηριότητας εμφανίζεται σε αρκετά μεγάλο ποσοστό όσον αφορά και τους αρχηγούς αλλά και τα μέλη, τόσο σε εκμεταλλεύσεις που έχουν μικρή έκταση ή που δεν έχουν καθόλου έτσι ώστε με αυτόν τον τρόπο να εξασφαλιστεί η επιβίωση τους, όσο και σε μεγάλες εκμεταλλεύσεις.

Με μια προσεκτική ματιά στον πίνακα θα δούμε τα εξής φαινόμενα:

- Παρουσιάζεται αυξημένο ποσοστό δεύτερης απασχόλησης στην οικοδόμηση και στα δημόσια έργα τόσο στους αρχηγούς όσο και στα μέλη των εκμεταλλεύσεων αλλά σε εκμεταλλεύσεις που έχουν έκταση μικρότερη από 49 στρέμματα. Το φαινόμενο αυτό είναι φυσιολογικό καθώς στους τομείς αυτούς είναι πιο λογικό να στραφούν οι μικροκαλλιεργητές μιας και η τάξη τους χαρακτηρίζεται από μικρό ποσοστό επαγγελματικής κατάρτισης.
- Παρουσιάζεται αυξημένο ποσοστό δεύτερης απασχόλησης τόσο σε αρχηγούς όσο και σε μέλη των εκμεταλλεύσεων στον κλάδο της βιοτεχνίας και βιομηχανίας. Το ποσοστό είναι υψηλό τόσο στα μέλη και στους αρχηγούς των μικρών εκμεταλλεύσεων όσο και στις μεγάλες. Επομένως έχουμε μια στροφή στον δευτερογενή τομέα, τάση που παρατηρείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 για τους λόγους που προαναφέραμε.
- Ομοίως είναι αυξημένο το ποσοστό των πολυδραστήριων όλων των εκμεταλλεύσεων στον τομέα του εμπορίου, των εστιατόριων και των ξενοδοχείων. Η ραγδαία

ανάπτυξη του τουρισμού ήταν ο κύριος λόγος που έκανε τα νοικοκυριά να στραφούν προς αυτή τη κατεύθυνση είτε για λόγους πρόσθετου εισοδήματος (όταν πρόκειται για νοικοκυριά με μικρή έκταση γεωργικής γης), είτε για επιχειρηματικούς λόγους (όταν πρόκειται για μεγάλες εκμεταλλεύσεις).

3.5. Η περίοδος 1989-1997

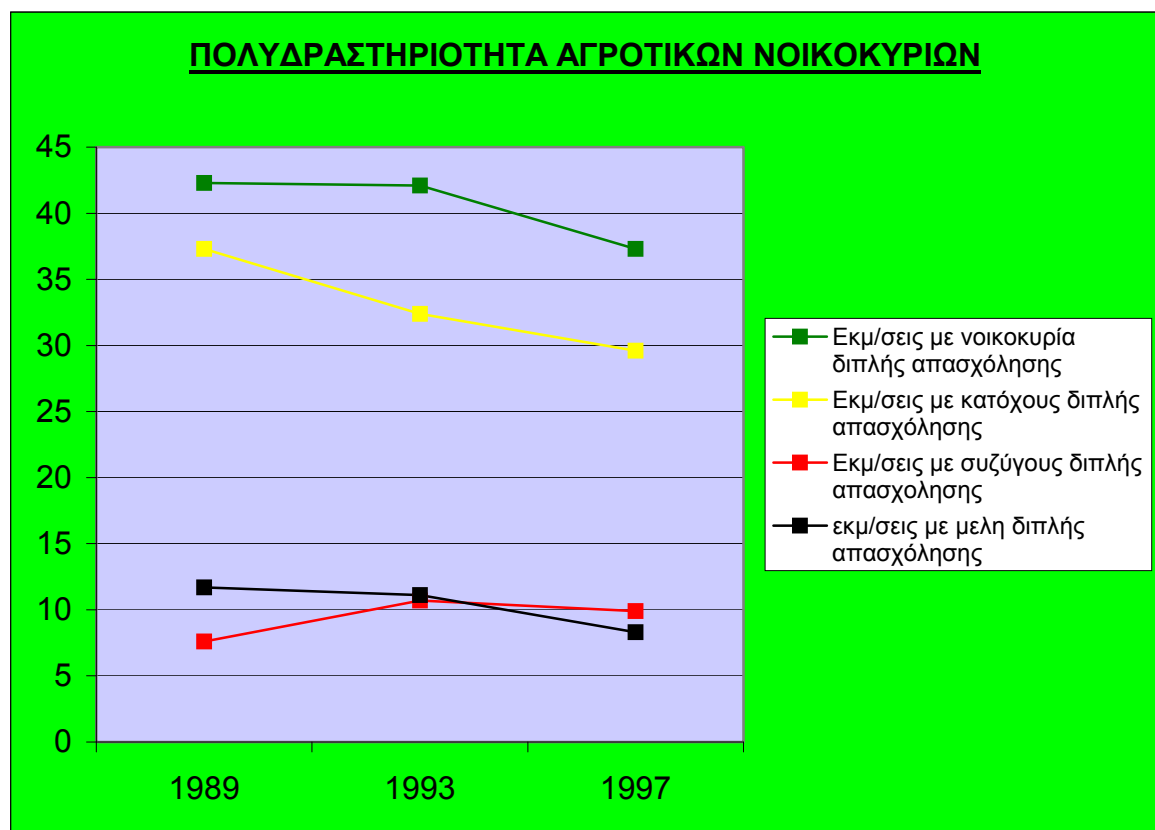
Πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα βγάζουμε από τα στατιστικά στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από την ΕΣΥΕ κατά τη διάρκεια των ερευνών διάρθρωσης του πληθυσμού. Οι έρευνες αυτές πραγματοποιήθηκαν το 1989, 1993 και 1997 και από αυτές μπορούμε να βγάλουμε μερικά ασφαλή συμπεράσματα για την πορεία της πολυδραστηριότητας στον ελληνικό χώρο. Να σημειωθεί ότι τις χρονιές εκείνες είναι η πρώτη φορά που γίνεται μια οργανωμένη και αποτελεσματική προσπάθεια συγκέντρωσης στοιχείων που αφορούν το θέμα αυτό. Στον παρακάτω πίνακα 6 παραθέτονται τα στοιχεία αυτά.

Πίνακας 6: Πολυδραστηριότητα αγροτικών νοικοκυριών (σε %).

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΚΜ/ΣΗΣ	ΕΚΜ/ΣΕΙΣ ΜΕ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ ΔΙΠΛΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ			ΕΚΜ/ΣΕΙΣ ΜΕ ΚΑΤΟΧΟΥΣ ΔΙΠΛΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ			ΕΚΜ/ΣΕΙΣ ΜΕ ΣΥΖΥΓΟΥΣ ΔΙΠΛΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ			ΕΚΜ/ΣΕΙΣ ΜΕ ΜΕΛΗ ΔΙΠΛΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ		
	1989	1993	1997	1989	1993	1997	1989	1993	1997	1989	1993	1997
Στρέμματα												
Χωρίς γη	25,5	20,0	19,1	21,3	14,4	14,4	3,8	4,0	4,1	3,3	4,4	3,1
1-9	49,7	50,7	44,1	43,5	42,9	37,3	9,9	12,6	10,1	8,3	7,1	5,3
10-29	45,8	45,9	40,2	35,5	33,2	29,4	8,3	11,7	10,8	12,6	11,7	8,6
30-49	38,4	39,2	34,7	26,4	23,8	20,9	6,0	10,0	10,4	13,7	13,3	10,4
50-79	34,1	34,2	31,1	21,4	18,8	16,9	5,1	9,1	9,2	13,8	13,1	10,4
80-99	29,5	30,4	26,4	16,8	14,0	12,2	5,1	7,4	8,1	13,2	13,7	9,6
100-199	25,9	25,1	23,7	14,1	10,8	10,8	4,0	6,2	7,2	12,0	11,8	9,2
200-299	24,0	22,9	19,6	11,0	8,4	8,7	3,7	6,4	5,1	12,7	12,0	9,1
300-499	20,1	24,9	20,8	10,2	11,3	7,3	2,0	5,6	4,7	10,2	11,3	7,3
>500	19,9	24,2	21,9	9,4	11,1	7,5	4,7	3,9	7,5	9,9	13,1	9,4
Σύνολο	42,3	42,1	37,3	32,4	29,6	26,5	7,6	10,7	9,9	11,7	11,1	8,3

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της έρευνας διαρθρώσεων γεωργικών εκμεταλλεύσεων 1989, 1993 και 1997.

Γραφικά η πολυδραστηριότητα των αγροτικών νοικοκυριών παρουσιάζει την εξής εικόνα:

Πηγή: ΕΣΥΕ

Από τα στοιχεία της έρευνας του 1997 προκύπτει καταρχήν ότι η πολυδραστηριότητα είναι ένα πολύ συχνό φαινόμενο στον αγροτικό χώρο. Τα νοικοκυριά του 37,3% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων χαρακτηρίζονται ως διπλής απασχόλησης. Μπορούμε να κάνουμε έμμεσα εκτιμήσεις για να δούμε ποιο από τα δύο φύλα είναι συχνότερα πολυαπασχολούμενο με βάση τα στοιχεία που αναφέρονται στους κατόχους των εκμεταλλεύσεων (στην συντριπτική πλειοψηφία άνδρες) και στα στοιχεία που αναφέρονται στην πολυαπασχόληση των συζύγων.

Με βάση αυτά τα στοιχεία, η πολυαπασχόληση των αρχηγών φαίνεται να είναι 2,5 φορές συχνότερη από των συζύγων (26,5% έναντι 9,9%). Σε χαμηλά επίπεδα κυμαίνεται επίσης το μέγεθος που εκφράζει την πολυαπασχόληση των άλλων μελών του αγροτικού νοικοκυριού.

Το γεγονός ότι η πολυαπασχόληση είναι χαρακτηριστικό κυρίως των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων, είναι γνωστό. Όμως μέσα από τα στοιχεία και σε συνδυασμό με την όλο και συχνότερη προσφυγή των μικρών εκμεταλλεύσεων στην πολυδραστηριότητα, παρατηρούμε την αυξανόμενη παρουσία των γυναικών στην αρχηγία των μικρών εκμεταλλεύσεων. Οι αρχηγοί των εκμεταλλεύσεων που είναι όπως προαναφέραμε στην συντριπτική πλειοψηφία άνδρες, πολυδραστηριοποιούνται σε άλλες εργασίες με αποτέλεσμα να αφήνουν την αρχηγία στις γυναίκες τους.

Παρατηρούμε από τις έρευνες των διαρθρώσεων που έγιναν από το 1989 και μετά όπου και τα στοιχεία είναι συγκρίσιμα, η πολυδραστηριότητα μεταξύ των αρχηγών έχει φθίνουσα πορεία. Το 1989 το ποσοστό είναι 32,4%, το 1993 φτάνει στο 29,6% ενώ το 1997 είναι γύρω στο 26,5%. Παράλληλα παρατηρούμε ότι το φαινόμενο της πολυδραστηριότητας παρουσιάζει πτωτική πορεία σε όλες τις κατηγορίες εκτός από την κατηγορία των συζύγων. Θα περίμενε κανείς ότι λόγω των σημαντικών νέων θέσεων που έχουν δημιουργηθεί στην ύπαιθρο

σύμφωνα με τη νέα εφαρμοζόμενη αγροτική πολιτική για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη της υπαίθρου, το φαινόμενο της πολυδραστηριότητας να παρουσιάζει αυξητική πορεία και όχι το αντίθετο. Δημιουργείται το ερώτημα λοιπόν αν τελικά οι νέες θέσεις εργασίας συγκρατούν ή απομακρύνουν τελικά τα νοικοκυριά από τον αγροτικό χώρο. Την απάντηση την δίνει η Gasson (1986) που παρουσιάζει την πολυδραστηριότητα των νοικοκυριών ως ένα υπόγειο ρεύμα συνεχούς εισόδου αλλά και ταυτόχρονα εξόδου νέων νοικοκυριών στην κατηγορία των πολυδραστήριων, διαδικασία που η εικόνα της επιφάνειας δεν προδίδει την κινητικότητα του ρεύματος στο βάθος.

Είναι επίσης σημαντικό ότι η πολυαπασχόληση δεν παρουσιάζει αξιόλογη διαφοροποίηση με βάση τη διάκριση σε ορεινές, προβληματικές και λοιπές κοινότητες. Τα αποτελέσματα αυτά παρουσιάζονται στον πίνακα 7.

Πίνακας 7: Πολυαπασχόληση νοικοκυριών σε ορεινές, προβληματικές και λοιπές περιοχές

Μέγεθος εκμ/σης	Εκμ/σεις με νοικοκυριά διπλής απασχόλησης			Εκμ/σεις με κατόχους διπλής απασχόλησης		
	Ορεινές	Προβληματικές	Λοιπές	Ορεινές	Προβληματικές	Λοιπές
Στρέμματα						
Χωρίς γη	16,9	26,2	17,7	13,6	17,7	13,2
1-9	36,4	45,9	49,0	29,5	28,9	42,3
10-29	36,8	41,3	42,6	26,8	29,4	31,7
30-49	34,3	37,0	33,5	20,7	21,6	20,8
50-79	33,1	33,1	27,4	18,1	17,6	15,2
80-99	25,7	30,1	23,4	11,9	14,7	10,1
100-199	26,6	27,6	18,1	12,2	12,5	8,3
200-299	21,2	22,4	15,8	9,3	11,1	5,8
300-499	21,4	24,1	15,9	6,4	8,8	5,8
>500	20,8	28,1	13,9	7,6	7,8	7,0
Σύνολο	34,7	37,8	39,2	24,0	25,3	29,2

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της έρευνας διαρθρώσεων γεωργικών εκμεταλλεύσεων 1997.

Παρατηρούμε από τον πίνακα ότι οι ορεινές περιοχές παρουσιάζουν ελαφρώς χαμηλότερα ποσοστά πολυδραστήριων νοικοκυριών σε όλες τις κατηγορίες μεγέθους και η εικόνα είναι καλύτερη στις χαρακτηρισμένες ως προβληματικές κοινότητες και στις κοινότητες λοιπών περιοχών. Στη δεύτερη κατηγορία παρατηρείται μια αξιόλογη αύξηση της πολυαπασχόλησης μεταξύ των συζύγων.

Αν εξετάσουμε το θέμα της πολυαπασχόλησης κατά γεωγραφικά διαμερίσματα θα παρατηρήσουμε ότι το ποσοστό της πολυαπασχόλησης είναι σχετικά υψηλό σε όλα τα διαμερίσματα. Τα αποτελέσματα αυτά μπορούμε να τα παρατηρήσουμε στον παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 8: Νοικοκυριά διπλής απασχόλησης κατά γεωγραφικό διαμέρισμα

Γεωγραφικό διαμέρισμα	Μέσο μέγεθος εκμ/σης σε στρέμματα	% νοικοκυριών διπλής απασχόλησης
Στερεά Ελλάδα-Εύβοια	40,4	43,6
Πελοπόννησος	36,8	41,0
Ιόνια Νησιά	28,6	48,3
Ήπειρος	27,5	38,1
Θεσσαλία	52,4	38,5
Μακεδονία	49,4	41,9
Θράκη	55,7	34,1
Νησιά Αιγαίου	47,3	47,8
Κρήτη	41,7	39,4
Σύνολο	43,3	42,1

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της έρευνας διαρθρώσεων γεωργικών εκμεταλλεύσεων 1997.

Τα πολυδραστήρια νοικοκυριά παρατηρούμε ότι είναι συχνότερα στις νησιωτικές περιοχές της Ελλάδος. Στα νησιά του Ιονίου το ποσοστό φτάνει το 48,3%, του Αιγαίου το 47,8% και στην Κρήτη το 39,4%. Το φαινόμενο είναι φυσιολογικό μιας και η ανάπτυξη του τουρισμού ιδιαίτερα στα νησιά είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση της πολυδραστηριότητας.

3.6. Τα πρόσφατα δεδομένα

Τα τελευταία δεδομένα τα αντλούμε από την απογραφή γεωργίας-κτηνοτροφίας του 1999/2000 και την έρευνα διάρθρωσης του 2003. Τα στοιχεία αυτά παραθέτονται στους παρακάτω πίνακες.

Πίνακας 9: Αριθμός απασχολούμενων στο σύνολο των εκμεταλλεύσεων κατά κατηγορία και περιφέρεια

Περιφέρεια και Νομός	Αριθμός εκμεταλλεύσεων φυσικών προσώπων, κατόχων και απασχολούμενων μελών των νοικοκυριών τους στην εκμ/ση				
	Εκμεταλλεύσεις	Αριθμός απασχολούμενων	Από αυτούς απασχολούνται στην εκμ/ση του κατόχου		
			Αποκλειστικώς	Κυρίως	Δευτερευόντως
Σύνολο Ελλάδος	816,534	1,434,504	1,099,597	27,257	307,65
Ανατολική Μακεδονία	64,519	120,953	98,917	3,499	18,537
Κεντρική Μακεδονία	116,718	213,402	168,248	5,606	39,548
Δυτική Μακεδονία	29,586	50,385	40,364	893	9,128
Θεσσαλία	79,436	142,657	116,008	3,416	23,233

Ήπειρος	42,917	70,733	58,396	1,216	11,121
Ιόνια Νησιά	31,511	51,239	35,695	1,156	14,388
Δυτική Ελλάδα	92,226	167,858	131,752	2,503	33,603
Πελοπόννησος	103,421	183,204	142,853	3,308	37,043
Αττική	26,171	38,802	24,895	225	13,682
Βόρειο Αιγαίο	32,497	52,131	37,954	723	13,454
Νότιο Αιγαίο	23,843	36,626	20,847	458	15,321
Κρήτη	93,974	169,301	119,628	2,824	46,849

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή γεωργίας-κτηνοτροφίας 1999/2000

Πίνακας 10: Αριθμός απασχολούμενων στο σύνολο των εκμεταλλεύσεων κατά κατηγορία και περιφέρεια

Περιφέρεια και Νομός	Αριθμός εκμεταλλεύσεων φυσικών προσώπων, κατόχων και απασχολούμενων μελών των νοικοκυριών τους στην εκμ/ση				
	Εκμεταλλεύσεις	Αριθμός απασχολούμενων	Από αυτούς απασχολούνται στην εκμ/ση του κατόχου		
			Αποκλειστικώς	Κυρίως	Δευτερευόντως
Σύνολο Ελλάδος	823,917	1,495,662	1,145,031	35,494	315,137
Ανατολική Μακεδονία	64,851	128,583	102,266	4,541	21,777
Κεντρική Μακεδονία	117,495	214,520	168,775	7,285	38,460
Δυτική Μακεδονία	30,127	54,884	42,728	1903	10,253
Θεσσαλία	79,690	148,039	119,250	4,268	24,521
Ήπειρος	42,924	71,754	59,187	1,727	10,841
Ιόνια Νησιά	31,819	55,876	38,167	1,467	16,242
Δυτική Ελλάδα	93,606	164,904	132,290	3,008	29,605
Πελοπόννησος	104,796	189,676	151,462	2,821	35,393
Αττική	26,354	45,147	32,183	277	12,687
Βόρειο Αιγαίο	33,125	57,247	42,464	1,484	13,299

Νότιο Αιγαίο	23,961	42,314	26,609	924	14,781
Κρήτη	95,250	184,600	123,447	3,763	57,390

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα διαρθρώσεων 2003.

Παρατηρούμε ότι το ποσοστό των πολυδραστήριων αποτελεί το 1/5 από αυτούς που ασχολούνται με την γεωργία και την κτηνοτροφία ενισχύοντας την άποψη ότι μειώνεται το ποσοστό της πολυδραστηριότητας.

Πρέπει να γνωρίζουμε ότι η διάρθρωση του πληθυσμού των Ελληνικών αγροτικών περιοχών έχει επηρεαστεί σε ένα μεγάλο βαθμό από την αγροτική έξοδο που διάρκεσε μέχρι της αρχές της δεκαετίας του 1980. Τα τελευταία 6 χρόνια η μείωση αυτή επιβραδύνθηκε αρκετά για να φτάσουμε στο σημείο όπου σήμερα ο αγροτικός πληθυσμός έχει σταθεροποιηθεί. Αυτή η σταθεροποίηση του πληθυσμού οφείλεται σε δύο παράγοντες:

1. Στον περιορισμό θέσεων εργασίας που δημιουργήθηκαν εκτός αγροτικού τομέα.
2. Στην ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων που δημιουργήθηκαν ιδιαίτερα στον τριτογενή τομέα από προγράμματα χρηματοδοτούμενα είτε από το ίδιο το κράτος είτε από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Παράλληλα παρατηρούμε μια νέα αυξανόμενη τάση που εμφανίζεται με αργά αλλά σταθερά βήματα. Έχουμε λοιπόν μια αύξηση της κίνησης του πληθυσμού προς τις αγροτικές περιοχές ενώ εμφανίζεται μείωση της κίνησης του πληθυσμού προς τα μεγάλα αστικά κέντρα Αθήνα και

Θεσσαλονίκη. Η σταθεροποίηση του αγροτικού πληθυσμού οφείλεται κατά ένα μεγάλο ποσοστό στη μείωση του ρυθμού εξόδου των γυναικών (Κουτσούρης 2004).

Το μήνυμα αυτό είναι πολύ ελπιδοφόρο για την αποκατάσταση της ισορροπίας μεταξύ των δύο φύλων που είχε διαταραχτεί τα προηγούμενα έτη από τη φυγή των γυναικών από τον αγροτικό τομέα προκειμένου να βρουν εργασία και να ζήσουν σε αστικό χώρο.

Ταυτόχρονα έχουμε και την απασχόληση σήμερα της γυναίκας στον πρωτογενή τομέα που οφείλεται στις νέες δραστηριότητες που έχουν

αναπτυχθεί όπως είναι τα προγράμματα LEADER, οι γυναικείοι συνεταιρισμοί, και ο αγροτουρισμός.

Συνεχίζοντας να μελετάμε την τάση του πληθυσμού και της απασχόλησης ιδιαίτερα στους άντρες θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ενώ συνεχίζουν να ψάχνουν εργασία εκτός του αγροτικού χώρου, εντούτοις το κάνουν με χαμηλότερο ρυθμό.

3.7. Συγκριτική εικόνα της χώρας σε σχέση με τις λοιπές χώρες της Ε.Ε.

Μέχρι το σημείο αυτό εξετάσαμε ποια είναι η εικόνα του φαινομένου της πολυδραστηριότητας τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα ξεχωριστά. Όμως θα πρέπει να δούμε πια είναι η εικόνα της χώρας μας σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για να μπορέσουμε να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα σε σχέση με αυτές.

Ο πίνακας 11 θα μας βοηθήσει να εκτιμήσουμε την πολυαπασχόληση των Ελλήνων σε σχέση με τις άλλες χώρες της Ε.Ε.

Τα δεδομένα αυτά δίνονται στη Eurostat από την ΕΣΥΕ και προέρχονται από τις Έρευνες Διαρθρώσεων Εκμεταλλεύσεων από τις οποίες προκύπτουν τα εθνικά στατιστικά.

Πίνακας 11: Πολυδραστηριότητα και γεωργία στις χώρες της Ε.Ε. (%)

Χώρες	Κάτοχοι 2ης απασχόλησης στο σύνολο των απασχολούμενων	Έχοντες τη γεωργία ως 2η απασχόληση στο σύνολο των πολυαπασχολούμενων	Έχοντες τη γεωργία ως 2η απασχόληση στο σύνολο των απασχολούμενων
ΕΥ-15	3,4	15	0,5
Βέλγιο	2,7	5,5	0,1
Δανία	7,2	12,9	0,9
Γερμανία	2,6	16,1	0,4
Ελλάδα	3,6	54	2
Γαλλία	1,6	27,8	0,4
Ιρλανδία	2	41,2	0,8
Ιταλία	1,4	20,4	0,3
Λουξεμβούργο	1,2	0	0
Ολλανδία	5,3	4,4	0,2
Αυστρία	4	29,6	1,2
Πορτογαλία	6,1	45,4	2,8
Φιλανδία	4,2	19,5	0,8
Σουηδία	7,8	13,7	1,1
Βρετανία	4,7	2,2	0,1
Ισπανία	1,6	27,8	0,4

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού της Eurostat: Labour Force Sur

Από τον παραπάνω πίνακα μπορούμε να αντλήσουμε το συμπέρασμά ότι η πολυαπασχόληση είναι ιδιαίτερα εξαπλωμένη σε ορισμένες χώρες , ανάμεσα στις οποίες και η χώρα μας.

Το συμπέρασμα αυτό αντλείται από τον πίνακα 11 όπου παρατηρούμε στην Ελλάδα το 3,6% του συνόλου των απασχολούμενων γενικά σε όλους τους τομείς, έχει δεύτερη απασχόληση. Με το ποσοστό αυτό η Ελλάδα καταλαμβάνει την 8^η θέση στο πλαίσιο της Ευρώπης των 15. Όμως από τους έχοντες δεύτερη απασχόληση, το 54% έχει ως δεύτερη απασχόληση τη γεωργία. Το ποσοστό αυτό είναι 8 το μεγαλύτερο στην Ε.Ε. Ακόμη αν υπολογίσουμε το ποσοστό των εχόντων ως δεύτερη απασχόληση τη γεωργία στο σύνολο των απασχολούμενων (2%), η Ελλάδα κατέχει τη δεύτερη θέση μετά την Πορτογαλία (2,8%). Καταλαβαίνουμε ότι στην Ελλάδα η γεωργία είναι πηγή δεύτερης απασχόλησης για την πλειοψηφία των πολυαπασχολούμενων. Αρκετά υψηλά ποσοστά έχουν επίσης η Πορτογαλία με ποσοστό 45,4% και η Ιρλανδία με 41,2%.

Τα συμπεράσματα λοιπόν που βγαίνουν από αυτή τη διαδικασία είναι τα εξής:

1. Οι πολυδραστήριοι στην Ελλάδα αποτελούν σημαντικότατο κομμάτι τόσο του συνόλου των πολυδραστήριων, όσο και του συνόλου των απασχολούμενων της χώρας.

2. Η Ελλάδα έχει υψηλότερο αριθμό γεωργικών εκμεταλλεύσεων σε σχέση με την έκτασή της και τον πληθυσμό της, ο οποίος μάλιστα μειώνεται με αργούς ρυθμούς.

3.8. Ο ρόλος των μεταναστών

Ένα σημαντικό φαινόμενο που πρέπει να αναφέρουμε είναι ο ρόλος που έπαιξαν οι οικονομικοί μετανάστες στη διάρθρωση της ελληνικής γεωργίας και κατά συνέπεια στην πολυδραστηριότητα. Το 1990 ήταν η χρονιά που είχαμε ραγδαία είσοδο μεταναστών στην χώρα μας. Επόμενο ήταν η είσοδος αυτή να επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό και τον αγροτικό τομέα μιας και η παρουσία των μεταναστών μεταφράζονταν σε φθηνά εργατικά χέρια για τις εκμεταλλεύσεις. Όμως είναι φυσικό επηρεάστηκαν τα νοικοκυριά να επηρεάστηκαν σε διαφορετικό βαθμό μεταξύ τους. Το ξένο εργατικό δυναμικό έχει διπλό ρόλο στη γεωργία ανάλογα με το μέγεθος και τον τύπο της εκμετάλλευσης. Δεν μπορεί να επηρεασθεί το ίδιο μια μικρή εκμετάλλευση που έχει σαν πρωταρχικό στόχο την επιβίωσή της και την υγιή λειτουργία της, με μία μεγάλη εκμετάλλευση που έχει σαν στόχο την εντατικοποίηση της παραγωγής και τη μεγιστοποίηση του κέρδους της. Άλλο ποσό εξωτερικής εργασίας χρησιμοποιεί η πρώτη και άλλο η δεύτερη.

Ενώ λοιπόν την περίοδο 1985-1990 η εποχική απασχόληση εμφάνιζε μείωση σε ποσοστό -4,3%, την επόμενη περίοδο 1990-1993 παρουσίασε αύξηση κατά 13,5%. Η διαφορά των ποσοστών είναι τεράστια και μας δίνει μια εικόνα για τις σημαντικές επιπτώσεις στη διατήρηση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων που είχε η ανεξέλεγκτη μαζική είσοδος των παράνομων μεταναστών το 1990.

Πράγματι σήμερα το μεγαλύτερο ποσοστό της αμειβόμενης εργασίας το προσφέρουν οι μετανάστες.

Επίσης όπως δείχνουν τα στοιχεία της Έρευνας Διαρθρώσεων, οι μέρες εργασίας του εποχικού εργατικού δυναμικού αυξάνονται αυξανόμενου του μεγέθους της εκμετάλλευσης.

Αυτό σημαίνει ότι όσο πιο μεγάλη είναι η εκμετάλλευση, τόσο περισσότερο χρησιμοποιεί την εποχική εργασία που προέρχεται από τους μετανάστες. Ο παρακάτω πίνακας μας δείχνει τα αποτελέσματα των ερευνών που έγιναν και συλλέχθηκαν από την Ε.Σ.Υ.Ε.

Πίνακας 12 : Εκμεταλλεύσεις που χρησιμοποίησαν εποχικούς εργάτες, ημερομίσθια και αμοιβές αυτών κατά φύλο και τάξεις μεγέθους της χρησιμοποιούμενης έκτασης

ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ

Τ.Μ.Ε	Ε	ΣΥΝΟΛΟ		ΑΝΤΡΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ	
		ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ	ΑΜΟΙΒΕΣ	ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ	ΑΜΟΙΒΕΣ	ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ	ΑΜΟΙΒΕΣ
ΣΥΝΟΛΟ	304.480	15.376.510	84.378.187.160	11.944.940	65321794160	3.431.570	19.056.393.000
ΧΩΡΙΣ Γ. ΕΚΤΑΣΗ	780	78.800	389.160.000	75.810	372.550.000	2.990	16.610.000
1-4	20.090	198.660	1.314.867.530	163.120	1.066.467.530	35.540	248.400.000
5-9	30.310	535.860	3.310.915.000	418.910	2.562.985.000	116.950	747.930.000
10-19	56.730	1.558.450	9.296.530.000	1.227.110	7.339.135.000	331.340	1.957.395.000
20-29	44.180	1.680.580	9.459.775.030	1.355.840	7.553.247.030	324.740	1.906.528.000
30-49	56.270	2.885.140	15.902.783.400	2.317.000	12.584.013.400	568.140	3.318.770.000
50-79	41.550	2.895.440	15.505.311.000	2.286.150	12.120.031.000	609.290	3.385.280.000
80-99	14.590	1.173.370	6.199.825.000	896.360	4.730.660.000	277.010	1.469.165.000

100-149	19.310	1.810.690	9.630.909.000	1.335.460	7.062.434.000	475.230	2.568.475.000
150-199	9.230	937.710	5.031.851.200	672.000	3.586.161.200	265.710	1.445.690.000
200-249	4.590	571.870	2.892.910.000	406.160	2.090.350.000	165.710	802.560.000
250-299	2.130	280.290	1.463.240.000	214.040	1.110.450.000	66.250	352.790.000
300-399	2.820	395.890	2.032.360.000	309.410	1.710.410.000	86.480	321.950.000
400-499	780	160.050	813.830.000	110.560	569.500.000	49.490	244.330.000
500-999	980	181.090	935.220.000	125.890	672.200.000	55.200	263.020.000
1000 ΑΝΩ	140	32.620	198.700.000	31.120	191.200.000	1.500	7.500.000

Πηγή : ΕΣΥΕ, έρευνα διάρθρωσης γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων έτους 1997

Στον πίνακα 12 παρατηρούμε το μεγάλο αριθμό των εποχιακών εργατών που το αποτελούνε ως επί το πλείστον μετανάστες, καθώς και το μέγεθος των ημερομισθίων.

Θα παρατηρήσουμε ότι τα μεγέθη αυτά συνεχώς αυξάνονται για εκμεταλλεύσεις μέχρι 50 στρεμμάτων διότι σε μεγαλύτερες η τεχνολογία έχει υποκαταστήσει τον παράγοντα ανθρώπινο δυναμικό.

Ο πίνακας αυτός αναφέρεται στο σύνολο της χώρας. Όμως μπορεί να διαιρεθεί σε δύο άλλους έναν για τις ορεινές περιοχές και έναν για τις προβληματικές. Έτσι έχουμε :

Πίνακας 13 : Εκμεταλλεύσεις που χρησιμοποίησαν εποχικούς εργάτες, ημερομίσθια και αμοιβές αυτών κατά φύλο και τάξεις μεγέθους της χρησιμοποιούμενης έκτασης

ΟΡΕΙΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Τ.Μ.Ε	Ε	ΣΥΝΟΛΟ		ΑΝΤΡΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ	
		ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ	ΑΜΟΙΒΕΣ	ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ	ΑΜΟΙΒΕΣ	ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ	ΑΜΟΙΒΕΣ
ΣΥΝΟΛΟ	77.580	3580710	21.627.023.830	2.881.180	17.472.323.830	699.530	4.154.700.000
ΧΩΡΙΣ Γ. ΕΚΤΑΣΗ	170	16280	103.750.000	16.280	103.750.000	0	0
1-4	4.570	50.440	323.473.800	42.690	276.773.800	7.750	46.700.000
5-9	7.630	134.920	864.315.000	110.530	720.065.000	24.390	144.250.000
10-19	14.770	393310	2.469.115.000	307.360	1.949.385.000	85.950	519.730.000
20-29	13.100	482.100	2.880.292.030	397.880	2.344.327.030	84.220	535.965.000
30-49	15.910	770.720	4.696.970.500	627.590	3.792.995.500	143.130	903.975.000
50-79	11.050	772.040	4.587.605.000	638.030	3.802.515.000	134.010	785.090.000
80-99	3.670	288.720	1.694.025.000	229.570	1.372.555.000	59.150	321.470.000
100-149	3.570	315.720	1.855.987.500	241.060	1.436.237.500	74.660	419.750.000
150-199	1.430	164.650	1.009.390.000	125.900	784.440.000	38.750	224.950.000
200-249	620	80.570	479.460.000	56.040	352.730.000	24.530	126.730.000
250-299	260	28.210	161.130.000	23.570	137.490.000	4.640	23.640.000
300-399	360	31.870	207.510.000	25.620	173.860.000	6.250	33.650.000
400-499	140	15.050	93.000.000	11.150	71.700.000	3.900	21.300.000
500-999	290	34.910	192.300.000	26.710	144.800.000	8.200	47.500.000
1000 ΑΝΩ	40	1.200	8.700.000	1.200	8.700.000	0	0

Πηγή : ΕΣΥΕ, έρευνα διάρθρωσης γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων έτους 1997

Πίνακας 14: Εκμεταλλεύσεις που χρησιμοποίησαν εποχικούς εργάτες, ημερομίσθια και αμοιβές αυτών κατά φύλο και τάξεις μεγέθους της χρησιμοποιούμενης έκτασης

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Τ.Μ.Ε	Ε	ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ	ΑΜΟΙΒΕΣ	ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ	ΑΜΟΙΒΕΣ	ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ	ΑΜΟΙΒΕΣ
ΣΥΝΟΛΟ	69.450	3.538.620	18.795.103.700	2.638.450	14.134.233.700	900.170	4.660.870.000
ΧΩΡΙΣ Γ. ΕΚΤΑΣΗ	280	34.080	153.010.000	33.630	150.660.000	450	2.350.000
1-4	3.380	31.060	182.070.000	26.420	158.940.000	4.640	23.130.000
5-9	4.820	80.600	500.760.000	60.150	381.210.000	20.450	119.550.000
10-19	10.460	248.580	1.517.300.000	191.160	1.207.660.000	57.420	309.640.000
20-29	8.190	251.710	1.433.390.000	204.140	1.165.875.000	47.570	267.515.000
30-49	12.990	551.550	2.964.637.500	435.620	2.324.437.500	115.930	640.200.000
50-79	11.470	613.690	3.166.958.500	459.400	2.322.353.500	154.290	844.605.000
80-99	4.410	316.930	1.545.080.000	245.430	1.171.330.000	71.500	373.750.000
100-149	5.790	493.060	2.700.416.500	358.520	1.945.956.500	134.540	754.460.000
150-199	3.210	271.570	1.384.541.200	195.960	1.001.781.200	75.610	382.760.000
200-249	1.700	219.110	1.065.180.000	147.120	733.100.000	71.990	332.080.000
250-299	810	128.430	683.810.000	87.180	462.900.000	41.250	220.910.000
300-399	1.160	147.930	711.660.000	97.250	575.110.000	50.680	136.550.000
400-499	350	62.200	314.730.000	37.910	197.600.000	24.290	117.130.000
500-999	370	79.150	418.060.000	51.090	289.320.000	28.060	128.740.000
1000 ΑΝΩ	60	8.970	53.500.000	7.470	46.000.000	1.500	7.500.000

Πηγή : ΕΣΥΕ, έρευνα διάρθρωσης γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων έτους 1997

Τα τελευταία χρόνια, η παρουσία ξένου φθηνού εργατικού δυναμικού έχει εξισορροπήσει την μείωση του μεγέθους της οικογενειακής εργασίας εκτοπίζοντας παράλληλα το ελληνικό ανειδίκευτο εργατικό προσωπικό.

Ακόμη, η ενασχόληση του ξένου εργατικού δυναμικού έχει δώσει την ευκαιρία σε γυναίκες κυρίως να απασχοληθούν σε άλλους τομείς εκτός γεωργικής εκμετάλλευσης.

Το πιο σημαντικό πράγμα όμως που πρέπει να επισημάνουμε είναι ότι η παρουσία φθηνού εργατικού προσωπικού έχει σαν αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους ευκαιρίας για τα μέλη της οικογένειας με αποτέλεσμα αυτά να στρέφονται σε άλλους τομείς, κυρίως στον τριτογενή τομέα.

Το γεγονός αυτό έχει σαν αποτέλεσμα όμως να αναμιγνύεται με το πέρασμα του χρόνου ο χαρακτήρας της οικογενειακής γεωργίας με το ξένο στοιχείο παρόλο που οι αποφάσεις ακόμα λαμβάνονται από τους αρχηγούς των εκμεταλλεύσεων, ιδιαίτερα στις εκμεταλλεύσεις που χρησιμοποιούν περισσότερο την ξένη εργασία.

Από την άλλη μεριά βέβαια είναι εξίσου σημαντικό το γεγονός ότι το φθινό εργατικό δυναμικό μειώνει το κόστος των μικρών κυρίως γεωργικών εκμεταλλεύσεων αφού αντικαθιστούν με μικρότερο κόστος τα μηχανήματα, κάτι που είναι πολύ προσοδοφόρο για τις λεγόμενες εκμεταλλεύσεις «εντάσεως εργασίας». Δηλαδή αυτές που δεν είναι εύκολο να υποκαταστήσουν τον παράγοντα εργασία με αυτόν του κεφαλαίου. Φυσικά αυτές είναι οι μικρές εκμεταλλεύσεις που δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν μηχανήματα.

Μάλιστα σύμφωνα με τους Lianos et al. οι παράνομοι μετανάστες έχουν υποκαταστήσει το 5,8% των εργασιών περίπου που είχαν οι Έλληνες.

Το γεγονός αυτό αποτελεί απόδειξη για το ρόλο του ξένου εργατικού δυναμικού που παίζει σήμερα στη γεωργία και στην πολυδραστηριότητα.

Ο ρόλος αυτός λοιπόν συνοψίζεται σε δυο κυρίως σημεία :

- Για τις πολυδραστήριες εκμεταλλεύσεις μικρό μεγέθους ως επί το πλείστον προσφέρεται μια εναλλακτική εισροή εργασίας χωρίς να είναι ζημιογόνος για την εκμετάλλευση.
- Για τις μεσαίες και μεγάλες σύγχρονες εκμεταλλεύσεις, αυτή η πηγή εργασίας είναι σημαντικός παράγοντας στην παραγωγική διαδικασία μιας και μειώνεται το κόστος παραγωγής με αυτόν τον τρόπο.

Η ύπαρξη ξένου εργατικού δυναμικού έχει ως κύριο αποτέλεσμα όπως αναφέραμε, την απελευθέρωση του γυναικείου πληθυσμού κατά πρώτο λόγο.

Η Ε.Σ.Υ.Ε. κατηγοριοποίησε τις θέσεις στο επάγγελμα του αγρότη και τις κατέταξε στις εξής κατηγορίες: τους «εργοδότες», τους «αυτοαπασχολούμενους», τα «συμβοηθούντα μέλη» και τους «μισθωτούς».Υπάρχει μια ξεκάθαρη τάση αύξησης του ρυθμού των «εργοδοτών» κατά την περίοδο 1985-1993 κατά 11,4% και κατά 2,1% κατά την περίοδο 1993-1997. Ταυτόχρονα έχουμε μείωση του αριθμού των «αυτοαπασχολούμενων» και των «συμβοηθούντων μελών» για τις ίδιες περιόδους ,κατά 3,5% και 0,7%.

Τα συμπεράσματα που βγάζουμε λοιπόν είναι τα εξής :

Ο αριθμός των αντρών αγροτών που αποτελούν την πλειοψηφία των «εργοδοτών» και των «αυτοαπασχολούμενων» έχει αυξηθεί στην πρώτη κατηγορία αλλά έχει μειωθεί στην δεύτερη. Παράλληλα και ο αριθμός

των αντρών ως «συμβοηθούντα μέλη» έχει μειωθεί (Κασίμης 1998, 5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας).

Από την άλλη μεριά, ο αριθμός των γυναικών αγροτών αυξάνει σταθερά σε όλη την περίοδο στη κατηγορία των «εργοδοτών» κατά ποσοστό 8,5% και παρουσιάζει σημεία ανάκαμψης στη κατηγορία των «αυτοαπασχολούμενων» κατά 0,8% για την περίοδο 1993-1997 έναντι 3,1% στην αντίστοιχη του 1985-1993.

Τέλος στην κατηγορία των «συμβοηθούντων μελών», ο αριθμός των γυναικών συνέχισε να μειώνεται αλλά με μικρότερο ρυθμό στη δεύτερη περίοδο.

Καταλήγουμε λοιπόν σε δύο συμπεράσματα. Πρώτον ότι ο ρόλος των γυναικών έχει γίνει πιο ενεργός αφού τώρα πια αναλαμβάνουν πιο υπεύθυνα πόστα.

Δεύτερον οι γυναίκες ως «συμβοηθούντα μέλη» εγκαταλείπουν λιγότερο συχνά την εκμετάλλευση. Αυτό αναφέρεται κυρίως στις νέες γυναίκες όπου απολαμβάνουν μια σειρά από κοινωνικές και πολιτισμικές υποδομές ιδιαίτερα στις τουριστικές περιοχές.

Τα προγράμματα λοιπόν που έχουν δημιουργηθεί, όπως οι γυναικείοι συνεταιρισμοί, τα προγράμματα LEADER και ο αγροτουρισμός, έχουν προαγάγει το ρόλο της γυναίκας αλλά και του άντρα στον τομέα της γεωργίας και συμβάλλουν θετικά στην πολυαπασχόληση.

3.9. Συμπεράσματα

Συλλέγοντας τα παραπάνω συμπεράσματα, θα μπορούσαμε να τονίσουμε ότι η πολυδραστηριότητα είναι ένα μεταπολεμικό φαινόμενο το οποίο δεν έχει μελετηθεί ακόμη σε βάθος και διεξοδικά.

Κατά τα πρώτα χρόνια παρακολούθησης του φαινομένου διαπιστώνουμε ότι η τάση ήταν αυξητική λόγω της κακής οικονομικής κατάστασης της Ελλάδας. Αποτέλεσμα του γεγονότος αυτού ήταν όσοι ασχολούνταν με τη γη, να προσανατολίζονται και σε δεύτερη εργασία προκειμένου να ανταπεξέλθουν. Από την άλλη το φαινόμενο γίνεται πολύ πιο έντονο λόγω και του πολύ μικρού κλήρου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν εμφανίζεται και σε μεγάλες καλλιέργειες.

Αργότερα κατά την μεταπολίτευση, παρατηρείται σημαντική αύξηση της υποαπασχόλησης στη γεωργία, γεγονός που οδηγεί σε σημαντική αύξηση της πολυδραστηριότητας. Κύριες μορφές δεύτερης απασχόλησης αποτελεί η οικοδομική εργασία και τα δημόσια έργα καθώς επίσης και στον τομέα της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας. Πολύ σημαντική παρουσία είναι και σε αυτή του τουρισμού, ειδικότερα κατά τα τελευταία χρόνια με τα προγράμματα αγροτουρισμού.

Κατά τα τελευταία χρόνια η τάση είναι η μείωση του φαινομένου. Αυτό εξηγείται κυρίως από τον συνεχώς συρρικνωμένο αγροτικό πληθυσμό, αλλά καθώς και από την ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων στον τριτογενή τομέα. Παρόλα αυτά η τάση αυτή έχει πλέον σταθεροποιηθεί.

Στο ζητούμενο κατά πόσο επηρέασε τον αγροτικό χώρο η πολυδραστηριότητα στην Ελλάδα, η απάντηση είναι σαφής. Η πολυδραστηριότητα αναμφίβολα έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο σε περιόδους πολύ δύσκολες για το ελληνικό αγροτικό νοικοκυριό, καθώς

στήριξε όσον το δυνατό περισσότερο το αγροτικό εισόδημα και κατ' επέκταση στήριξε την ελληνική ύπαιθρο.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γιάγκου Δ. (2003), Μοντέλα πολικής της ανάπτυξης του αγροτουρισμού στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Γιδαράκου Ι. (1999), Ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου και γυναικεία απασχόληση.

Γιδαράκου Ι. (2002), Πολυαπασχόληση και τοπική ανάπτυξη. Εισήγηση στην Ημερίδα της ΕΤ.ΑΓΡ.Ο. Θέμα Ημερίδας: Εναλλακτικές Μορφές Ανάπτυξης της Υπαίθρου. Φλώρινα 17/05/2002.

Δαμιανός Δ. – Δημαρά Ε. – Σκούρας Δ. (1997), Εναλλακτικές δραστηριότητες παραγωγής στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές της υπαίθρου. Κοινωνικοί και οικονομικοί παράγοντες.

Δαμιανός Δ. – Κασίμης Χ. – Μωυσίδης Α. – Ντεμούσης Μ. (1994), Η πολυαπασχόληση στον διεθνή και ελλαδικό χώρο.

ΕΣΥΕ (2001, 2003), Αποτελέσματα της βασικής έρευνας Διάρθρωσης Γεωργικών και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων.(Απογραφή Γεωργίας-Κτηνοτροφίας 1999/2000)

ΕΣΥΕ (2001), Προσωρινά αποτελέσματα της απογραφής Γεωργίας-Κτηνοτροφίας 1999/2000 και γενικά συμπεράσματα.

Ευστράτογλου Σ. (1995), Γεωργική οικονομική ανάπτυξη και προγραμματισμός.

Ζακοπούλου Ε. (1999), Πολυαπασχολούμενοι και Γεωργία: Προς μια νέα αντίχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου.

Καζακόπουλος Α. (1984), Πολιτικές αγροτικής πολυδραστηριότητας και η ανάπτυξη του αγροτικού χώρου.

Κασίμης Χ. – Ντεμούσης Μ. (1987), Οι οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις της πολυαπασχόλησης των αγροτών. Εισήγηση στο Διεθνές Συμπόσιο «Αγροτικές Κοινότητες στη Μεσόγειο και Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής» Αγρίνιο.

Κασίμης Χ. – Παπαδόπουλος Α.Γ. – Στραβοράβδης Σ. (1998), Οικογενειακή εργασία και πολυαπασχόληση: Οι αγροτικές αγορές

εργασίας και η νέα φυσιολογία της Ελληνικής οικογενειακής γεωργίας. Κείμενο παρουσίασης στο 5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο αγροτικής Οικονομίας. Αθήνα 11-13/12/1998. Εκπαιδευτικό και Συνεδριακό Κέντρο ΑΤΕ, Καστρί.

Λούμου Α. (1994), Η συμβολή των γεωργικών εκμεταλλεύσεων μερικής απασχόλησης στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της υπαίθρου, σε σύγκριση με τις εκμεταλλεύσεις πλήρους απασχόλησης. Η περίπτωση της Βοιωτίας. Διδακτορική διατριβή.

Μουσιδής Α. (1985), Έξω-αγροτική απασχόληση στην ελληνική γεωργία: Μια πρώτη προσέγγιση.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Blekesaune A. (2000), Changes in ways of making a living among Norwegian farmers 1975-1990. Sociologia Ruralis.

Cavazzani A. and Fuller A. (1982), International Perspectives on part time farming.

Cavazzani A. and Fuller A. (1982), International Perspectives on Part-time farming: A review. GeoJournal.

De Haan L.J. (2000), Globalization, Localization and Sustainable Livelihood. Sociologia Ruralis.

Eikeland S. (1999), New rural pluriactivity? Household Strategies and Rural renewal in Norway. Sociologia Ruralis.

Gasson R. (1984), Farm women in Europe: Their need for off farm employment. Sociologia Ruralis.

Gidakou I. (1990), Part-time farming and farming reproduction. The case of two communities in Central Greece. *Sociologia Ruralis*.

Internet (2003), Ιστοσελίδες Υπουργείου Γεωργίας.

Kinsella J. – Wilson S. – De Jong F. – Renting H. (2000), Pluriactivity as a Livelihood strategy in Irish farm households and its role in rural Development. *Sociologia Ruralis*.

Ni Laoire C. (2001), A matter of life and death? Men, Masculinities and Staying Behind in Rural Ireland. *Sociologia Ruralis*.

Shucksmith M. and Chapman P. (1998), Rural Development and Social Exclusion. *Sociologia Ruralis*.

Ventura F. and Milone P. (2000), Theory and Practice of Multi-Product Farms: Farm Butcheries in Umbria. *Sociologia Ruralis*.